Importance of Makkala Gramasabha in Effective Implementation of Child Rights

Bhagirathi N
Research Scholar
Department of Studies in Social Work
Davangere University, Shivagangotri,
Davangere, Karnataka India.

Dr. BP Shivalingappa
Associate Professor
Department of Studies in Social Work
Davangere University, Shivagangotri,
Davangere, Karnataka India.

Abstract

Mahathma Gandhiji"s concept of Grama swaraj is implemented In Karnataka state in 1993. Today Gram panchayats are Functioning as the most powerful local Government in Karnataka State. In our state Karnataka panchayat Raj act has many provisions for children. Gramapanchayats are responsible for implementataion of various programmes for protection and development of children. among them "Makkala Grama sabha"s is an effective programme which will we organized once in every year with other activites like campaion mode. Gramapanchayats are transforming in to child friendly local bodies. But they are not able to make satisfactory progress in this regard. due to lack of awareness and intrest among elected representatives of Grama panchayath, Financial difficulty, more work pressure on Grama panchayath lack of co-ordination among all the departments, non co-operation and lack of Intrest of the community all the government departments, elected representative and Community should work together. To achive child friendly local self government. If the children grama sabhas are conducted in true sense then the saying that "Today's children are tommorows citizen" will we changed as "Todays children are Todays Citizen."

Key words: Gramapanchayath, children Gramasabha, Child Rights.

Objectives:-

1. Present status of Childrens grama sabha protecting child rights.
2. To know the duties and responsibilities of elected representatives,officials other government departments ,NGO and community.

"Children are Subject if rights rather than merely recipients of adults protection" convention by the united Nation .

Before the existence of three tier system of panchayat raj there was various forms of local bodies. Indian constitution has given a new shape by bringing in the 73rd amendement. karnataka is the first state to implement this amendment and The "Karnataka panchayat raj act 1993" has been enacted and was amended on 25/02/2016 and the word "grama swaraj" was added.

As local self government Grama panchayats has many statutary duties about child walfare as per chapter 58 and shedule 01 of KPR act .

- Education, sports & cultural activities, skill development .
- Birth registration .

- Clenliness.
- Drinking water facilities .
- library .
- Health .
- Women and child development Special focus on physical and mental Disability and other activities.

Grama Panchayats are responsible for over all development of children and their families by providing them basic facilities and other services and implement various government schemes. Human rights are the soul of democratic system. children attains special significance in national development child development encompares the way in which children active skills in all the fields including social interaction and participation .

High lights of Child responsive local government

1. Women and children grama sabhas Should the conducted effectively as per KPR Act.
2. Improving the participation and learning of children by developing digital libraries of grama panchayats.
3. Services to adolescent girls.
4. Giving opportunities to special children (Physical and mental illness) to take part in children Grama Sabha .

Activities to be taken

- Collecting the stastics of children through basic survey. .
- Preparing children action plan .
- Identifying responses, volunteers, institution to work for children including members.
- activating standing committies.
- co-ordination among women and child welfare department education department and other line departments to plan for child welfare .
- Special trainings to Hostel staff.
- conducting children ward sabha and children grama sabha.
- upgrading grama panchayat digital libraries as "Knowledge Centre".
- Preparing annual children budget.
- Providing services to handicap children from 5% reserved amount of GP.
- IEC activities on children rights, child labour, child marriage and protection of girl child.
- "Koosina mane" at MGNREGA Work Places .
- Effective Implementation of laws, KPR act Rules that are specially for children.

The convenction on the Rights of the Child was approved by the general assembly of untied nations on 20th November 1989. the Covenction was formally opened for ratification on 26th january 1990. The Government of India ratified the convetion on the rights of the child on 11 december 1992. India made many legislations to protect children. we have to achieve sustainable development goals within 2030.

Grama Panchayat officials with the help of SIRD Creating awarenes about sustainable development goals to elected represantation of the Grama panchayat and children and Community planning with co-operation and collabration of line departments.

Grama Panchayats are conducting standing committie meetings, General body meetings, Special meetings, regular Gramasabhas, special grma sabha, women grama sabha, children grama sabha, disabled persons gramasabhas, apart from regular standing committies we have othre sub committies specially for children "Bala Vikas Samithi" SDMC, women and child protection committies etc.

Government of karnataka started "children grama sabha" from 2006 to protect child rights it has taken an Important and major Stand and amendend the act chapter II articale 3(h)(2)(1) of the (2015 ammended to fulfil CRC and SDG Goals related to child development. the children grama sabha has been conducted every year. The Government of india has agreed to the untied nations SDG 2030 to achive development in the areas of child health care, Education and hanger, end discrimination. in this backgound it is resposibilities of government departments, elected representation and the communitty to asses and improve the situation of children at grass root leves take necessary improvement measures. It is the duty of all the person to protect child rights. govenment schems designed by the state and central governments for overall development. In order to make "child friendly and child safe" all grma panchayat has been organizing "children grama sabha" Between November 14th Starts from children day to january as per government circulars. Presently Grama panchayats are organizing various activities in campaign mode.

Preparation stage

conducting standing commitie meetings
education task force committee, SDMC, library Advisor committee
Bala vikas samithi, women and children
protection committee, village health, sanitation and nutrition committee balamithra
children present states survey with the help of teachers, asha, anganawadi

child friendly activities:

- Issuance of Birth Certificate
- Vaccination
- Health related Programmes
- Governament programmes and kanya shiksha pranch utsav beti bachovo beti padavo
- skill development programmes
- Sports activities and compeitations.
- Extra curricular activities .
- Special seminars.

IEC activities

- Grama panchayat child rights protection facebook page
- Makkala Dhwani pettige.

- children ward / habitation grama sabha.

Children Gramsabha

1. various department present their annual progress report and government programmes.
2. receiving request from the children about problems and other issues .
3. discusion about "Makkala dhvani Pettige" requests of children.
4. planning for salutions for the problems, preparation of children budget, children annual action plan.
5. In some Grama panchayats children condut "_Chutuku Grama sabha" in which children act as Gp elected representatives president ,PDO, member an public.
6. Each Grampanchayat school staff present their progress and problems and other requests about school facilities.
7. Librarian tells about the new arrival of books and children enrolment at Digital library.
8. Anganawadi workers present their report and bring to the notice of gramsabha about malnourished children.,if any issues about pregnant and lactating mothers
9. Grampanchayat present replies to last year Gramsabha and explain the works taken by GP and activities conducted during the year.
10. Awareness will be given to all the participants of Gramsabha about Child Rights,Child marriage,Child labour,Health and children Clubs'
11. prizes will be distributed to winners who have participated in activities.
12. cultural and talent programmes will be conducted.

Zilla panchayat Chief Executive officer and Taluk Panchayat Executive officer and other Senior officer has their own role and responsibilities. grama panchayat elected representatives, officials, Anganawadi, Asha,Police , GPLF ,other health workers, school teachers, grama panchayat and community, VRW, librarian, local union, NGOs are the complete responsible for the effective implemantation of child rights through conducting " children grama sabha " in meaningful way. many GPs are coducting successful and implenenting in proper way. Even few GPs are doing more work creatively for the benefits of children. earlier when there was no compusion to do grama sabha, After the amendement now it is mandatory to conduct children grama sabha online and we have to upload all the documents related to activities in panchatantra 2.O .

Referances:-

1. Ashraful hasan.S.A Ganesh prasap.G.S and Nayakara Veeresha(2010) Proceedings of the national seminar on grama sabha functioning of tamilunadu: A study in selected village panchayat in Sri perumbudur Block.
2. http:/shodh.infibnet.ac.in:8080/jspvi/bit/stream/123456789/523/2/02_chepters.pdf

We can take few steps to improve the quality of service given by the GP in rural areas

- Trainning should the organasation. The Trainies should be able to ansewer the question
- Trainning Should be given to children also we have to select few activities students and through them we have to workout in all the should and community

- Its letters trainning should be given at GP Level we can expect more attendence
- elected representations specialy who are elected more than two or more times will absent for all the tarinnings
- line department should attend the grama sabha and present their views reports and plan to improve children present stapes with the co-ordinantion of GP Community children ann others
- NGOs should adopt or co-ordinate the GPs few GPs who work for children
- standing ciommittie meeting should the organized time to time, this will in case the communication and relationship between teachers, NGOs GP ERS GP officials, children and community
- local deparments like MBK Health, anganavadi, Library school staff should always meet plan and implement
- Success of Grama sabha depends on elected represenatation of the GP President, Vice President, members and officials they should the sensitive enough to work for children rights only few interested members attend grama sabha. this few members are not have majority decion in general today meeting so government should do mandatory attendeance in tarinning meetings and Grama sabha
- Government should provide special funds for the child development with __ Present grama panchayat is spending from his own resources 15th finance is the only gramnt we are getting for the development work and we have to plan all their only in utied grants

Conclusion:-

Grampanchayats are working effectively and powerfully in rural areas. Any public can get government service soon compare to urban local bodies, no doubt that GPs are Transforming as child frieldly grama panchayats. But It should be supported by other departments. "child" is responsibility of all the person in the community and government. Effective IEC programmes shoul be taken and GPs have to sensitize to community, elected Representatives, officials of all the departments.If provided proper monitoring ,financial support, Infrastructure, Law Enforcement co-ordonantion among all the departments, developing leaders among children. Involving children with GPs Programme Planning, Including all kind of children with school children in the Gramsabha, children budget, children action plan, Special component fund allotment from government, staff identification, NGO and community support can bring change. with all this support all GPs can become child responsive local government .

◆◆◆

"Exploring Language Through Fantasy In Selected Novels of Ursula K Le Guin"

Dr. Sunil Raosaheb Raut
Associate Professor
Baburaoji Adaskar Mahavidyalaya, Kaij

Abstract:

This paper tries to stress relation between fantasy world and the Language. In day to day parlance, fantasy is seen in antithetical relationship to Language. A person lost in his fantasies is said to have lost his connection with the real world and is seen as neurotic by psychologists. If fantasy literature appears disconnected and unrelated to Language, it will appear chaotic and meaningless and readers will lose their interest. To make sense of fantasy world there should be references to Language and to what is familiar.

Keywords: Fantasy, Language and Literature

INTRODUCTION:

Fantasy is the concept which means the imagining impossible or improbable things. It helps to see the dreams and empower human mind to struggle to achieve great success. Though the fantasy is nothing having Language in it, but it becomes the cause to reach unto the truth with the imaginative power. It plays vital role in human life and motivates the people to fulfill their desire. Ursula Kroeber Le Guin is the American born author who has contributed her lots of fantasy work to literature.

She wrote novels, children's books, and short stories, mainly in the genres of fantasy and science fiction. She has also written poetry and essays. Her work was first published in the 1960s and has often depicted futuristic or imaginary alternative worlds in politics, the natural environment, gender, religion, sexuality, and ethnography. In 2016, *The New York Times* described her as "America's greatest living science fiction writer", (Streitfeld, 2016) although she has said that she would prefer to be known as an "American novelist"(Phillips, 2012).

She has influenced Booker Prize winners and other writers, such as Salman Rushdie and David Mitchell, and notable science fiction and fantasy writers including Neil Gaiman and Iain Banks(Timberg, 2009). She has won the Hugo Award, Nebula Award, Locus Award, and World Fantasy Award, each more than once (Arons, 2014). In 2014, she was awarded the National Book Foundation Medal for Distinguished Contribution to American Letters(Haley, 2014). In 2003, she was made a Grandmaster of Science Fiction, one of a few women writers to take the top honor in the genre.(Baker, 2010) She has resided in Portland, Oregonsince 1959 (Spivack, 1984).

Le Guin exploits the creative flexibility of the science fiction and fantasy genres to undertake thorough explorations of dimensions of both social and psychological identity and of broader cultural and social structures. In doing so, she draws on sociology, anthropology,

and psychology, leading some critics to categorize her work as soft science fiction (Kroeber, 1970). She has objected to this classification of her writing, arguing the term is divisive and implies a narrow view of what constitutes valid science fiction (Lafrenier, 2008). There are also the underlying ideas of anarchism and environmentalism that make repeated appearances throughout Le Guin's work.

Fantasy:

In this 21st century world, the sordid conditions have been occurring in the life of people in the lack of confidence and the hope to make their life better than today, numbers of people are committing suicide considering that they can achieve nothing in their life considering the present as their Language. It is merely because in the lack of fantasy which is very essential to keep enflaming the human being. Fantasy shows the way to lead and find the success.

Fantasy is the core and basic source to begin the thought procedure to achieve the motive and the goal of life as well as to reach at the climax of success. Therefore in this era this topic has a vast scope which will bring out the peace and harmony in the human life. The meaning of this fictional genre could be explained as something which includes fundamentals that are far from Language, for example, supernatural forces, talking creatures, and so forth. A fantasy novel is a kind of writing which is frequently described by a deviation from the acknowledged standards by which people see their general surroundings; it corresponds what is unexplained and outside the parameters of our known and Language. It can be described as a vision of vision. One tends to form the impression that sometimes the lines of demarcation get so close to each other that they become conterminous and the interflow leads to an altogether new creation of an unknown world for the reader. The present study is an effort to analyze how it happens in a literary work of fiction. Fantasy novels are separated from different types of novel due to the elements of imaginations in them. The characters and settings of a Fantasy novel as a rule incorporate a component of enchantment or supernatural.

The Earthsea Cycle written by Ursula K. Le Guin is two trilogies of fantasy stories illustrated in six different books respectively with drastically different backgrounds, exotic landscapes, and various protagonists. The first three books are generally referred to as the first trilogy, while the later three the second trilogy. With Le Guin's vivid depiction, the Eathsea world in all six books can be tasted and digested while the reader experiences the unique history, ethnicity, custom, language, geographical features, and even functioning laws in a fantasy and magical land.

Beside her own statements in the interviews, Le Guin's family and childhood also insert paramount significance in adding Taoist elements to her future works including The Earthsea Cycle. Studies in anthropology, a family tradition Le Guin inherits from her parents, have decisively affected the writing career of her in various aspects such as enriching her writing with rich details of various ethnic customs, guiding her with both western and eastern philosophies, and inspiring her lifelong interest in Chinese Taoist philosophy that led her to spend decades dedicatedly specializing in the thoughts of Laotse. She constructs the blueprint

of the world in The Earthsea Cycle in accordance with the core concepts emphasized by Taoist philosophy. Throughout the fiction, her deep understanding of Taoist philosophy, her philosophical exploration of self and the value of life, and her global view of the relationship between men and nature are well displayed in the work.

When it comes to the plots and developments in The Earthsea Cycle, the very first book, A Wizard of Earthsea opens the door to fantasy and magic by showing how Ged, a young boy, grows into a mature wizard by embracing his true nature and self. The second book, The Tombs of Atuan, on the other hand, lays another stone on the construction of Earthsea world by telling a story of light and dark, where the female protagonist Tenar finds the way out of the dark and unspeakable underground sacrificing rites with the influences and assistance of Ged. The third book, The Farthest Shore, illustrates the apocalypse mimicking the real world when equilibrium among all things is disturbed and eventually disrupted by a single man's desire, driven by the thirst for wealth and money, which, at the end, is quenched by Arren who receives help from Ged and manages to reset chaos to the original status at the boundary of the alive and the dead, the farthest shore.

In terms of the status of the work in literature, The Earthsea Cycle has long been considered as one of the three major Western literary works in the genre of Fantasy, with the other two being The Lord of The Rings Trilogy, by J. R. R. Tolkin, and The Chronicles of Narnia, by C.S. Lewis. As for the reasons that differentiate The Earthsea Cycle from the other successful works of Fantasy, its depictions of the common Fantasy elements in an uncommon way inspired by Taoism play an indispensable role. In both Lord of the Rings Trilogy and The Chronicles of Narnia, the dichotomy of Good and Evil serves as a prevailing theme throughout the whole story. The clash of the good and the evil, the divergence of the light and the dark make up the backbone of the stories, which witness how the heroes like Frodo and the lion, in the unremitting search for the absolute good, ultimately achieve the perpetuity and infinitude, as Jesus did. However, in all the stories of The Eathsea Cycle, the eastern Taoist thinking sparkles and twinkles. In The Earthsea Cycle, Le Guin does not utterly downplay the importance and justification of the dichotomy of Good and Evil. Never has she blindly trailed along the path. In contrast, Le Guin makes full use of the dialectical thinking in Taoism, proves the negative with the assistance of the positive, and holds the firm belief that light and darkness, good and evil, life and death are all mutually interdependent. There is no need or possibility to ever repudiate the existence of evil and death, or to pursue the unadulterated good and uncorrupted immortality. The reason lies in that though named differently, the opposite elements and forces are actually two sides assuring the wholeness and completeness in one thing. Le Guin's own magic guides the Oriental Taoism to function in concord with the Western fantasy narratives. Philosophy and literature collaborate in harmony and spark innovative thoughts in the realm of fantasy. Taoism and Western fantasy literature have both reached a new peak

Literature as Fantasy:

Now the idea of literary work is considered as fantasy and it is an inseparable part of

our thoughts. Its creative energy in its extremes shows how far our minds can extend beyond the typical and common impression. Fantasy literature seems separated and irrelevant to Language. "Fantasy" and "Language" are the two notions that appear to be mutually ambitious (Maitre, 1983, 50). They differ in conceptual meaning. One of them signifies the adherence of a current method; the other is the dismissal of that method. Fantasy is creative ability (imagination) and Language is conceived as a limitation. Yet we can understand Language more lucidly and unmistakably than we can experience imagination, on the grounds that the Language is a complex and tangible experience and fantasy occurs just in two impressions. "Language" comprises of the recognizable things that our brains can link with instinctive and substantial level, which help us, drench ourselves into the experience. Although the creatures and objects of imagination are unrealistic, their synthesis is frequently framed of real elements. In any case, both fantasy and Language have their advantages in a work. Language grounds, fantasy clarifies. Fantasy makes absurd structures and fantasy creatures; Language transmits them in a way that the group of audiences can interface with. Fantasy is seen as a citadel, the Language is the brick work. Wiping out fantasy from the narration restricts the chance for readers to develop a new stimulus for audiences. If we eliminate fantasy, it contributes to limit chance of having; dropping Language signifies that the new stimuli are just strange, conceptual things that don't feel substantial at all. They are mutually supportive and there is a good reason to have both. Subsequently, the combination can make a more significant experience: taking the inventiveness of fantasy can make it perceptible by relating it to something that we can obtain in tangible terms. The hypocrisy of the Language or fantasy impression is really simple to clarify. Readers look for some understandable and recognizable things in fantasy work; they read and explain the meaning from this point of view. In this process which is called naturalization, the reader puts his own skills to the work and makes his own associations and analogies. At the same time, the fantasy work will test readers feeling of Language and gives them a feeling of meaning. While composing the fantasy the author bears this in his mind and creates special references to the real world; otherwise readers may not show any interest to these fantasy works. In addition, the author cannot create any fantasy work, without being affected by the readers real world connection (Attebury, 1980, 35). The created work is determined by the social and individual setting of the author. A blend of the author's interest, skills, life and history will dependably influence his writing.

Le Guin was one of the most outspoken advocates for imaginative writing, whether science fictional or fantastical, arguing that this form of writing is literature as much as any work of realistic or mimetic fiction ever was. Yes, there are innumerable examples of terrible writing in genre fiction, writing that mechanically reiterates tropes with uninspired prose, she'd argue, but no more so than in the realistic narratives of popular fiction. Many of the greatest works of our literary heritage, from The Metamorphosis to Gulliver's Travels to Don Quixote to Beowulf, are in fact works of fantastical imaginative fiction. And Le Guin worked tirelessly to see that the best of science fiction and fantasy was recognized as art, as just as literary as so-called

"literary fiction." But at the heart of this, I suspect, is also the deeply held belief that to portray Language without the human imagination is actually not a linguistic portrayal at all. That maybe there is something about employing our imaginative, inventive faculties, faculties that are rooted to our identities as humans in the world that allows for a deeper access to the language. "Children know perfectly well that unicorns aren't language," Le Guin once said. "But they also know that books about unicorns, if they are good books, are true books."

Similarly, in the essay "The Operating Instructions," she talks about the idea of "home," that home is not one's family or one's house but something imaginary: "Home, imagined, comes to be. It is real, realer than any other place, but you can't get to it unless your people show you how to imagine it—whoever your people are." Le Guin found her home, the people who would show her how to imagine it, in her late thirties. After suffering many years of rejection submitting her work to both traditional and science fiction and fantasy magazines, she finally started receiving acceptances within the genre world, a world that seemed to both recognize and invite the unconventional aspects of her work. It wasn't long before it seemed like she was bursting upon the scene at breakneck speed. The first decade of her career, beginning in the sixties, included some of her most well-known works of fiction: A Wizard of Earthsea, The Left Hand of Darkness, The Dispossessed, and The Lathe of Heaven. Each of these works imagined not just worlds, but homes, homes that became real for her readers, homes where protagonists were women, people of color, gender fluid, anti-capitalist—imaginary homes that did not simply spin out our worst dystopic fears for the future like so many of the apocalyptic novels of today, but also modeled other ways of being, other ways to create home.

This interplay between the fictional and the real is at the heart of Le Guin's work. Thus it is no surprise that Occupy Oakland activists fashioned shields to appear like the cover of Le Guin's anarchist utopian classic The Dispossessed during the 2008 protests—another example of the imaginary finding its way into the very real streets of our day. But one of the more magical aspects of both Le Guin's work and presence in the world is the ways in which the importance of the imagination finds itself animating not only the stories she tells and the people inspired by them, but the smaller, more ordinary, seemingly trivial choices that make the stories come into being. When we met to discuss fiction, we met less to discuss her own than to discuss the craft of writing it. And remarkably, even here when talking not about the story itself but about its mechanics, we find that the question of imagination still reigns supreme for Le Guin.

Engagement with great writing was of utmost importance to her as a pedagogical tool. She taught Native American stories, and she taught from the work of Woolf, Dickens, Atwood, and Tolkien, recognizing them all as literary, as literatures, stepping into and teaching from an imagined future where they all would be recognized as such. And she engaged with grammar—pronouns, tense, point of view, sentence length, and syntax—as just as important a place to imagine home as the world of Earthsea or the streets of Oakland. Le Guin mounted a resistance to the "grammar bullies," enforcers of rules of language that she considered fake

rules, rules that mainly served to entrench power dynamics across class, gender, and race. And yet she urged writers to embrace and engage with the rules of style, to know a writer's toolkit, to use it to open up the sentence and the story as fields where a writer could step toward the future one wants to live in.

Conclusion:

Fantasy literary work and Language have a harmonious relationship. It is important for fantasy writing to make references and be fixed to Language. Fantasy can't be made out of nothing, else it would emerge illogical and riotous, and readers would lose enthusiasm to understand fantasy novel, it is vital that the novel makes references to Language and what is recognizable. There is a proportional connection that happens between readers, authors and the part of the novel. To put it plainly, the two components of "fantasy" and "Language" join intensely to one another. Fantasy isn't substantial and fathomable without Language; Language may not be interesting without fantasy. Fantasy helps us to feel the exciting new world, Language join us to fundamental ideas of comprehension and sympathy. We utilize the fantasy to run away, we utilize the truth to make the escape look language. Each has its own bent of advantages. The impression that is essentially opposed doesn't help- it just shows the lack of awareness of what both are really capable of attaining. Fantasy, then again, permits us to make a fantasy land in which youngsters can rehearse and start to manage huge numbers of the most principal mental issues in human life. The policy motivate the study of literature, folklore, and cultural heritage as an integral part of education. It object to promote an understanding and gratitude of India's rich fictional, literary and cultural traditions.

BIBLIOGRAPHY

♦ **Primary Resources:**

• **Earthsea fantasy series:**

'A Wizard of Earthsea'(1968), 'The Tombs of Atuan'(1971), 'The Farthest Shore'(1972), 'Tehanu: The Last Book of Earthsea'(1990), 'Tales from Earthsea' (2001), 'The Other Wind' (2001).

♦ **Secondary Resources:**

• Arons, Rachel. (2014). *"We Will Need Writers Who Can Remember Freedom': Ursula Le Guin and Last Night's N.B.A.s"*, The New Yorker. Accessed on Jan 20, 2018.

• h Baker, Jeff. (2010). *"Northwest Writers at Work: Ursula K. Le Guin is 80 and taking on Google"*. Oregon Live. Accessed on Jan 20, 2018.

• Earthsea Cycle (2013)*Series Bibliography.* ISFDB. Accessed on 22/01/2018.

• Hainish(2013)*Series Bibliography*. ISFDB. Accessed on 22/01/2018.

• Haley, Guy. (2014). *Sci-Fi Chronicles: A Visual History of the Galaxy's Greatest Science Fiction*. London: Aurum Press (Quarto Group). p. 197. ISBN 1781313598.

• Kroeber, Theodora. (1970). *Alfred Kroeber: A Personal Configuration*. Berkeley: University of California Press.

- Lafrenier, Steve. (2008). *"Ursula K. Le Guin [interview]"*. Vice (vice.com). Archived from the original on July 9, 2011. Accessed on Jan 20, 2018.
- Phillips, Julie. (2012). *"Ursula K. Le Guin, American Novelist"*. Bookslut. Accessed on Jan 20, 2018.
- Spivack, Charlotte. (1984). *"'Only in Dying, Life': The Dynamics of Old Age in the Fiction of Ursula Le Guin"*. Modern Language Studies. 14 (3): 43–53. doi:10.2307/3194540. JSTOR 3194540.
- Streitfeld, David. (2016). *"Ursula Le Guin Has Earned a Rare Honor. Just Don't Call Her a Sci-Fi Writer"*. The New York Times.
- Timberg, Scott. (2009). *"Ursula K. Le Guin's work still resonates with readers"*. Los Angeles Times. Accessed on Jan 20, 2018.

♦ **Hainish science fiction series:**

'Rocannon's World'(1966), 'Planet of Exile'(1966), 'City of Illusions'(1967), 'The Left Hand of Darkness'(1969), 'The Dispossessed' (1974), 'The Word for World Is Forest'(1976), 'Four Ways to Forgiveness' (1995), 'The Telling' (2000).

♦ **Miscellaneous:**

'The Lathe of Heaven'(1971), 'The Wind's Twelve Quarters'(1975), 'Orsinian Tales'(1976), 'The Eye of the Heron'(1978), 'The Beginning Place' (1980), 'The Compass Rose'(1982), 'Always Coming Home'(1985), 'Searoad: Chronicles of Klatsand'(1991), 'Annals of the Western Shore' (2004–2007), 'Lavinia'(2008).

◆◆◆

Ethenobotanical Study of Some Tree Medicinal Plants in Dharashiv District of Marathwada, Maharashtra.

Ram S. Bajgire
Assistant Professor, Department of Botany,
Shri Madhavrao Patil Mahavidyalaya, Murum Tq. Omerga Dist. Dharasiv,

Abstract:-

Ethenobotanical Study was carried out in all parts of Dharashiv District. 20 Plant Species belonging to 15 families were included. In the assertion, the information collected from the traditional healers was used to campare with the already accessible litrature on the ethenobotany of India. The Conventional ethno medicinal plants were mostly used for fever , diarrhoea , desentry , skin diseases , poison bits , wonds , piles and rheumatism. The medicinal plants used by traditional users of Marathwada region are arranged alphabetically followed by botanical name , family name, local name, distribution , locality , flowering & fruiting season and parts used and medicinal uses.

Key Words:- Medicinal Plants, Traditional healers, Uses.

Introduction:-

Among the Angiospermic plants 420,000 flowering plants were reported from the world (Govaerts ,2001) and many tropical species are not yet named. More than 50,000 plants have been used for medicinal purposes (Schippmann et al., 2002). India is represented by rich culture , traditions and natural biodiversity and other unique opportunity for the drug discovery researchers. Utilisation of plants for medicinal purposes in India has been documented in ancient litrature (Charak, 1996) . In India , there are over 17, 500 species of higher plants , 64 gymnosperms , 1.200 pteridophytes , 2,850 Bryophytes , 2,021 Lichens. 15,500 Fungi and 6,500 Algae are reported. India is rich in its own flora that is , endemic plant species (5, 725 Angiosperms , 10 Gymnosperms , 193 Pteridophytes , 678 Bryophytes , 260 Liverwords , 466 Lichens , 3,500 Fungi and 1,924 Algae) (Sanjappa , 2005) . In India , the main traditional system of medicine include ayurveda , Unani and Siddha use over 7,500 plant species have been reported.

Traditional healers provide considerable information about the use of many plants or plant parts as medicine. The World Health Organization (2003) has estimated that, 80 % population of the developing countries is unable to afford pharmaceutical drugs and rely on traditional herbal , medicines , to sustain their primary health care needs.

India is one of the diverse countries in the world. , rich in medicinal tree plants . Over the last century , ethno botany has evolved into a specific discipline that looks at the people – plant relationship in a multidisciplinary manner . Such as ecology, economic botany, pharmacology and public health (Balick , 1996). Herbal medicines are assumed to be of great importance in the primary health care of individuals (Sheldon et al., 1997) and communities in many devloping countries as the herbal medicines are comparatively safet than synthetic drugs. Plant

– based traditional knowledge has become a recognised tool in search for new sources of drugs and neutraceticals (Sharma and Majundar 2003). In present research article , we report on the information collected from traditional practitioners to cure various diseases in Dharashiv District of Marathwada region in Maharashtra, India

Study Area:-

Dharasiv District of Marathwada region in Maharashtra The region falls between 17*.35' and 20.40 ' N Latitude and 74.40' and 78 .15' E longitude. Dharasiv distinct is one of the prime district in Marathwada region of Maharashtra. It is the botanical wealth of the region. V N. Nike and associates have published the flora of Osmanabad District and recorded 1400 species of flowering plants.

Methodology- Survey.

In order to assess the consumption of indengerous medicinal plants , Survey was carried out during the year 2021-2022 in the forest across the whole District of Dharashiv of Marathwada region. To get maximum information the survey was widened diagonally during rainy season. The information on medicinal uses of the indengerous plants has been described after gathering it from local people, experienced aged rural folk , traditional medicine practitioners , local harbal drug sellers and comparing it with the available litrature. A total 167 inhabitants were interviewed by randam selection. In addition , direct plant observation and identification was done with the help of local healers. A stractured feedback form was used to draw information from the resource persons using Standard Methods (Martin , 1995) . Information on medicinal plants local name , plant parts used and mode of administration for curing diseases has been recorded. Plants which has been collected during surveys were identified with the help of published flora of Osmanabad and flora of Marathwada (Naik et al 1998); Almeida , 2003).

Present work is an outcome of the field tour conducted in whole District of Dharashiv. The plants were collected and identified with the help of pertinent litrature . Confirmation and Identification of plants has been done in consultation with Botanical Survey of India (BSI) , Western Circle, Pune. Plant specemans are deposited in herbarium , in Department Of Botany Shri Madhavrao Patil Mahavidyalaya Murum TQ Omerga Dist Dharasiv Maharashtra. In the collected data , the list of plants with different families, with their traditional uses , flower & Fruits Season, locality , distribution , local name and their mode of administration which are listed in alphabetical order.

Sr. No.	Botanical Name	Family	Common Name	Distribution	Locality	Flower & Fruit Season	Ethnomedicinal uses.	
01	Acacia catechu Am.	Mimosaceae	Khar	Rare	Dharasiv area	June-July	Khar is khown as the antipyrutic activity and is used for the adjsunt and in case of cough and dierhoea .	
02	Agel marmeloes	Rutaceae	Bel	Ocastional				
03	Ficus hispida	Moraceae	Bhui umbar	Common	Naldurg fort	Feb & July	Latex and lepidemix used in diff. Medicines.	
04	Ficus racemoss	Moreceae	Umbar	Common	Murum area	Feb & June	Stem bark used in medicine.	
05	Gardenia resinifera.	Rubaceae	Deekmal	Rare	Omerga	May june	Used in toothattah, expectorant.	
06	Maduca longifolia	Sapotaceae	Mahava	Rare	Yenegur	Feb, April	Stem bark is very useful. In decoction.	
07	Phylanthus acidus	Euphorbiaceae	Rai avala	Rare	Omerga city	Feb may	Leaf paste used in smallpox.	
08	Sapindus emarginatus	Sapindaceae	Ritha	Rare	Yedashi	Octo, Nov.	Tonic , purgative, used in Epilepsy.	
09	Sasbania grandiflora	Fabaceae	Hadga	Rare		Sept, Dec.	Astringent, anticephaletic.	
10	Shorea robusta	Deptrocarpaceae	Sal / Sakhu	Gardan plant	Dharasiv	Nov-jan	Bark is used in diabetic, Asthama & wound healing.	
11	Dolichondron falcata	Bignoneaceae	Medh-shing	Common	Naldurg	March , June	Leaves used in steam bath muscular pain and piles.	
12	Azadiracta indica	Meliaceae	Kadhu limb	Common	Murum	March , may	Twigs used in tooth brush, leaves used as maskito reppelent.	
13	Terminalia Arjuna	Combretaceae	Arjun Shhdad	Occasional	Dharasiv	March – April	Cure wounds, headache etc.	

Result and Discussion :-

The present study reveals that, the local people of Dharashiv District were using 20 species of medicine naly important plants belonging to 15 different families. These medicinally important plants were categorised into tree species. These are commonly occurring medicinally important plants used to treat various diseases like cold, fever, cough, diarrhoea, dysentery, skin diseases, toothache, indigestion, leprosy, and as an antidote for poisons and in wound healing. This is constant with the other general observation which has been reported realier in relation to meditional plant studies by the Indian traditional system of medicine like Siddha and Ayurveda (Kirtikar and Basu, 2001 ; Gogte, 2000 ; Anonymous , 1992 ; Asolkar et al. 1992). Different types of preparations made from medicinally important plants included, deccotion, juice, powder, paste, oil, and plant part extract. Some were even used in more than, one form of preparations.

The leaves and roots are the two major plant parts which are frequently used for the treatment of diseases by traditional healers. Preparations from medicinal plants are applied extremely to cure disease like , Skin disease, wound, rhumatism,and poisons bites oral consumption was recommended against the disease like fever, cold , cough, dierhoea and indigestion etc. Drugs are prescribed either as a single or in combination of more than one plant / parts of same or different plant to the people suffering from various diseases. Combination of various medicinal plant parts helps to increase the immunity of patients suffering from various diseases. Madicinal plant play an important role in providing knowledge to the researchers in the field of ethno botany and ethno pharmacology. The observation of present study shows that, traditional medicine plays a significant role in the life of local people.

Their is always a hunt for rich ethno botanical knowledge for ethno botanical studies of medicinal plants. Further, this research has placed the local uses of medicinally important plants on record by interviewing the local people adapting the priscription from the traditional healers, which are the rich source of the traditional knowledge of the medicinal plants

In Dharashiv District the local people are going for agriculture and sustainable harvesting of medicinal plants., which not only helps in conservation of these medicinally important plants but also helps them economically. Finally, to conclude that, this research article will attract the attention of ethno Botanists , phytochemists, and pharmacologist for further critical investigation of medicinal plants present in the Dharashiv District of Marathwada, Maharashtra, India .

Acknowledgement:-

Authors are thankful to authorities of Botanical Survey of India, western Circle, Pune (BSI) for confirmation of identification of the species and authors are also grateful to the Principal of the college for valuable and Contant encouragement.

Refrences.:-

Almeida , M.R. 2003 Flora of Maharashtra, Vol. IVB. Acanthaceae to Ceratophylaceae , Blatter Herbarium , St.Xaviers College, Mumbai.

Anonymous 192. The Wealth of India (1992). The Dictionary of Indian Raw Materials and Industrial products . Raw Material revised ed. Publication and Information diroctorate , CSIR, NEW Delhi . 5: 84-94.

Asolkar LV, Kakkar kK, Chakra OJ , 1992. Second Suppliment to glossary of Indians Medicinal plants with active Principles. CSIR, New Delhi , India , pp, 205-206.

Balick MJ 1996 Annals of the Missouri botanical garden, Missouri Bot Garden , 4: 57-65.

Gogte VM, 2000 , Ayurvedic Pharmacology and Therapeutic uses of Medicinal plants (Dravyagunavigyan) , first ed. Bhartiya Vidya Bhavan (SPARC) , Mumbai Publications pp, 421-422.

Govaerts R ,(2001) . How many species of seed plants are there? Taxonomy , 50 : 1085-1090).

Kirtikar KR , Basu BD 2001. Indian Medicinal plants. Vol.1. Lalit Mohan Basu , Allahabad , India , pp, 35-45.

Martin GJ, 1995. Ethnobotany , a methods manual , WWF For Nature International , Chapman and Hall , Londan , UK , 1995,pp. 268.

Naik , V. N. 1998. Flora of Marathwada Vol. I and II , Amrut Prakashan , Aurangabad.

Sanjappa M 2005. Plant diversity in India – Status , conservation and challenges (P. Maheshwari Medal Award Lecture) . In : XXVIII Conference of Indian Bot. Soc. Oct.24 (26) : 5-6.

Schippmann U , Leaman DJ , Cunningham AB 2002. Impact of cultivation and gathering of medicinal plants on Biodiversity. FAO , Biodiversity and the Ecosystem Approach in Agriculture , Forestry and Fisheries. Satelite event on the occasion of the Ninth Regular Session of the Commission on Genetic Resources for Food and Agriculture. Rome , Inter- departmental working Group on Biological diversity for Food and Agriculture. Rome .pp.12-13.

Sharma PP, Mujundar AM 2003 . Traditional knowledge on Plants from Toranmal Plateau of Maharashtra, Indian J. Trad. Knowledge , 2:292-296.

Sheldon JW, Balick MJ, Laird SA 1997. Medicinal plants : can utilisation and conservation coexist ?. Advances in Economic Botany . Econ. Bot. , 12:1-104.

Surwase S. A. & M.M. Sardesai.2008 . Addition to the exotic plants of Marathwada Bioinfolet 5 (4): 314-314.

◆◆◆

New trends, challenges and issues in research methodology

Dr. Manik S. Waghmare
Head Department of Commerce
Shri.Asaramji Bhandwaldar Arts,comm.& sci. college Deogaon Rngari, Kannad, Aurangabad.

Introduction:

An introduction to research methodology provides a foundational understanding of the principles, processes, and techniques that underlie the systematic investigation and study of various phenomena. Research methodology is a critical component of academic, scientific, and professional pursuits, as it guides the way research is designed, conducted, and analyzed. In this introduction, we'll cover the key concepts and components of research methodology.

Definition of Research Methodology:

Research methodology is the systematic framework and set of procedures used to plan, conduct, and evaluate research. It encompasses the strategies, methods, and tools that researchers employ to answer research questions, test hypotheses, or explore specific subjects or issues.

Key Components of Research Methodology:

The choice of research design, whether experimental, descriptive, correlational, qualitative, or quantitative, is a fundamental decision that shapes the research process. It determines the overall structure and approach of the study. Research methodology outlines the methods and techniques for gathering data, which can include surveys, interviews, observations, experiments, or the collection of existing data from various sources.Selecting a representative sample from a larger population is essential for ensuring the validity and generalizability of research findings. Sampling methods, such as random sampling or stratified sampling, are crucial components of methodology.

Researchers use statistical or analytical techniques to analyze collected data. This stage involves making sense of the data, drawing conclusions, and testing hypotheses.Research methodology also encompasses ethical guidelines and principles that ensure the protection of human or animal subjects, maintain confidentiality, and uphold research integrity. An integral part of the methodology involves a thorough review of existing research in the chosen field, which helps in defining the research problem, identifying gaps, and establishing the theoretical framework.

Research Methodology and Its Importance:

Research methodology provides a structured and systematic approach to conducting research. It guides researchers through the entire research process, from formulating research questions to interpreting results. A well-designed methodology is crucial for producing reliable and valid results. It minimizes bias, ensures data accuracy, and enhances the quality of research outcomes. Transparent and well-documented research methodology enables other researchers to replicate the study, contributing to the credibility of the findings.By following a

methodical approach, researchers make informed decisions about the design, data collection, and analysis, which can have a significant impact on the outcomes.Research methodology equips researchers with the tools and strategies to address complex problems, answer research questions, and generate solutions to practical issues. The principles of research methodology are applicable across various fields, including the social sciences, natural sciences, engineering, humanities, and business. Researchers continually refine and adapt their methodologies based on emerging trends, technologies, and insights. As the research landscape evolves, methodologies also evolve.

Objectives of the Study:

1. To know new trends in research methodology
2. To find out challenges faced by reseachers in research methodology
3. To study current issues in research methodology

Research Method:

The study used discriptive type of research method and it has used secondary sources of data for all its analyses. Secondary data has been collected from various sources such as research journals, bulletin, books, editing articles from Magazines etc. Available secondary data has extensively used for the study.

New trends, challenges and issues in research methodology:

Research methodology is an evolving field, and new trends continually emerge as researchers adapt to changes in technology, society, and the scientific landscape. Some of the new trends in research methodology include: Researchers are continuously exploring innovative methods and approaches to improve the quality and impact of their work. Staying updated with these trends and adopting relevant methodologies can enhance the rigor and relevance of research in various fields.

New Trends in research methodology:

- **Mixed Methods Research:** Researchers are increasingly combining qualitative and quantitative research methods to gain a more comprehensive understanding of complex phenomena. This approach allows for triangulation of data and a deeper exploration of research questions.
- **Big Data and Data Science:** With the exponential growth in data, research methods have evolved to handle large datasets. Data science techniques, including machine learning and artificial intelligence, are being used to analyze vast amounts of data for insights and patterns.
- **Open Science and Reproducibility:** There is a growing emphasis on transparency, openness, and reproducibility in research. Open science practices, like sharing data, code, and preprints, are gaining traction to enhance research integrity.·

Community-Engaged Research: Researchers are involving communities and stakeholders in the research process. Community engagement helps ensure that research is relevant, ethical, and addresses real-world problems.

- **Citizen Science:** Citizen science projects involve the public in data collection, analysis, and problem-solving. This approach harnesses the power of crowdsourcing for research.
- **Qualitative Software:** Advanced software tools are aiding qualitative research by assisting in data management, coding, and analysis. These tools can help streamline the process and improve the rigor of qualitative studies.
- **Research Ethics and Responsible Conduct:** Ethical considerations in research are receiving increased attention. Researchers are placing a strong focus on responsible conduct, ethical considerations, and the protection of participants.
- **Artificial Intelligence in Research:** AI is being used for various research tasks, such as literature reviews, data mining, and even generating hypotheses. AI can help researchers process and analyze large datasets more efficiently.
- **Neuroscientific Methods:** In fields like psychology and marketing, neuroscientific methods, such as fMRI and EEG, are being integrated with traditional research methodologies to understand cognitive and emotional processes more deeply.
- **Research on Digital Platforms:** The increasing use of digital platforms and social media has opened up new avenues for research. Researchers are studying online behavior, digital marketing, and the impact of technology on society.
- **Longitudinal and Life Course Research:** Researchers are conducting studies over extended periods to understand how factors and behaviors change over time. Life course research explores how events in one's life impact later stages.
- **Mixed Reality and Virtual Reality in Data Collection:** Virtual reality and mixed reality technologies are being used in data collection for various research purposes, such as in psychology and healthcare.
- **Remote Data Collection:** Advancements in technology and the COVID-19 pandemic have accelerated the use of remote data collection methods, including online surveys, interviews, and remote sensing.
- **Meta-Research and Research on Research:** There is an increased focus on evaluating and improving the quality of research itself. This includes examining biases, research practices, and the publication process.
- **Quantitative Ethnography:** Combining ethnographic methods with quantitative analysis to study human behavior and social phenomena in more depth.

Challenges in research methodology:

- **Ethical and Privacy Concerns:** As research methods evolve, ethical concerns surrounding data privacy, consent, and the potential misuse of AI and emerging technologies become more complex.
- **Data Security:** With the increased use of digital data collection and storage, researchers face greater challenges in protecting sensitive research data from cyber threats and data breaches.

- **Interdisciplinary Collaboration:** While interdisciplinary research can be highly productive, it also poses challenges related to communication, understanding different research methodologies, and aligning research objectives.
- **Generalizability of Findings:** New data collection methods, such as online surveys and social media research, may face challenges in ensuring the generalizability of findings to broader populations.
- **Data Quality and Bias:** Ensuring data quality and minimizing biases in data collection and analysis is an ongoing challenge, especially with the use of AI and machine learning.
- **Rapid Technological Changes:** Researchers must continuously adapt to evolving technologies and methodologies, which can be resource-intensive and time-consuming.
- **Regulatory Compliance:** Compliance with data protection and research ethics regulations is increasingly complex, especially when dealing with international research and cross-border data sharing.
- **Research Design Selection:** Choosing the appropriate research design (e.g., experimental, correlational, qualitative, quantitative) is a crucial decision. Researchers must carefully consider the nature of their research question and the available resources.
- **Sampling Issues:** Obtaining a representative and unbiased sample can be challenging. Issues like non-response bias, selection bias, and the difficulty of identifying and reaching the target population can affect the validity of the study.
- **Data Collection:** Collecting accurate and reliable data can be challenging. Researchers may face issues such as respondent bias, measurement error, and ethical considerations when gathering data.
- **Data Analysis:** Selecting the right statistical or analytical methods is essential. The misuse or misinterpretation of statistical tests can lead to erroneous conclusions.
- **Validity and Reliability:** Ensuring that research instruments and methods are both valid (measuring what they are supposed to measure) and reliable (producing consistent results) is a constant concern.
- **Ethical Issues:** Researchers must adhere to ethical guidelines, such as informed consent, confidentiality, and the well-being of participants. Ethical issues can arise when conducting research, especially in sensitive areas.
- **Resource Constraints:** Limited resources, including time and budget, can constrain the scope and quality of research. Researchers may have to make compromises in their methodology due to these limitations.
- **Data Management:** Handling and storing data securely and efficiently can be challenging. This includes data cleaning, organization, and protection from data breaches.
- **Generalizability:** The extent to which research findings can be applied to a broader

population (external validity) is a concern, particularly in some types of research designs.

- **Researcher Bias:** Researchers' own biases and preconceptions can influence their work, from the formulation of research questions to the interpretation of results.
- **Technological Advances:** The rapid evolution of technology can present both opportunities and challenges in research, such as managing and analyzing big data or adapting to new data collection methods.
- **Cultural and Contextual Factors:** Research conducted in different cultural and contextual settings may require adjustments to the methodology to account for cultural nuances and contextual variables.
- **Changing Regulations:** Researchers must stay updated on changes in regulations, such as data protection laws or human subjects' research guidelines, which can impact research practices.
- **Data Quality Control:** Ensuring the quality and integrity of the data throughout the research process is crucial, and it can be a persistent challenge.
- **Interdisciplinary Collaboration:** Some research projects require collaboration across multiple disciplines, which can lead to challenges related to communication, terminology, and methodology.

Issues in research methodology:

1. **Reproducibility and Replicability:** Ensuring that research findings can be replicated and reproduced remains a fundamental issue in research, particularly in light of concerns about the replicability of studies.
2. **Data Management:** Managing and curating large datasets, as well as ensuring data integrity and accessibility, remains a significant issue in research.
3. **Data Ownership:** Issues related to data ownership, sharing, and attribution are prominent, especially when multiple stakeholders are involved in a research project.
4. **Balancing Quantitative and Qualitative Approaches:** Researchers often grapple with the challenge of integrating quantitative and qualitative methodologies effectively to address complex research questions.
5. **Resource Constraints:** Researchers face ongoing issues related to limited funding, time constraints, and access to advanced technology and tools.
6. **Cultural and Societal Considerations:** Researchers need to be aware of and address cultural and societal biases and contextual factors that may impact research outcomes and interpretations.
7. **Publication Bias:** The bias toward publishing positive or significant results, as well as the pressure to publish, remains an issue in the research community.

Addressing these challenges and issues is essential to conducting rigorous and reliable research. Researchers often develop strategies to mitigate these problems, seek input from peers and mentors, and continuously update their research methodologies to adapt to evolving knowl-

edge and best practices.

Conclusion:

From above discussion it is concluded that research methodology involves the systematic design, collection, and analysis of data in order to answer research questions or test hypotheses. While it is a critical aspect of the research process, it also presents various challenges and issues that researchers often encounter. Here are some common challenges and issues in research methodology.

It is also observed that, research methodology is the foundation upon which scientific inquiry and knowledge generation are built. It is a dynamic and evolving field, adapting to the changing needs and complexities of research in various domains. A strong grasp of research methodology is essential for researchers, scholars, and professionals to conduct credible, rigorous, and impactful studies.

References:

1. Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2017). Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches. Sage publications.
2. Yin, R. K. (2013). Case study research: Design and methods. Sage publications.
3. Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1989). Fourth generation evaluation. Sage.
4. Silverman, D. (2016). Qualitative research. Sage.
5. Tashakkori, A., &Teddlie, C. (2003). Handbook of mixed methods in social and behavioral research. Sage.
6. Kvale, S., &Brinkmann, S. (2009). Interviews: Learning the craft of qualitative research interviewing. Sage.
7. Lincoln, Y. S., &Guba, E. G. (1985). Naturalistic inquiry. Sage.
8. Miles, M. B., Huberman, A. M., & Saldana, J. (2014). Qualitative data analysis: A methods sourcebook. Sage.
9. Bryman, A. (2015). Social research methods. Oxford University Press.
10. Denscombe, M. (2014). The good research guide: For small-scale social research projects. Open University Press.
11. Nosek, B. A., Alter, G., Banks, G. C., Borsboom, D., Bowman, S. D., Breckler, S. J., ... & Yarkoni, T. (2015). Promoting an open research culture. Science, 348(6242), 1422-1425.
12. Jordan, M. I., & Mitchell, T. M. (2015). Machine learning: Trends, perspectives, and prospects. Science, 349(6245), 255-260.
13. Resnik, D. B., Patrone, D., & Peddada, S. (2015). Research ethics: A comprehensive guide. Springer.
14. Ohm, P. (2010). Broken promises of privacy: Responding to the surprising failure of anonymization. UCLA Law Review, 57(6), 1701-1777.
15. Plesser, H. E. (2018). Reproducibility vs. replicability: A brief history of a confused terminology. Frontiers in Neuroinformatics, 11, 76.

◆◆◆

Ethnomedical Knowledge of Plants used by the Tribal People of " Sanjivani Bet "in Wadwal Nagnath of Latur District, Maharashtra, India.

Ram S. Bajgire
Assistant Professor, Department of Botany,
Shri Madhavrao Patil Mahavidyalaya Murum TQ Omerga Dist Dharasiv, Maharashtra.

Abstract

This study presents the results of a field survey of the plants used medically by the tribal people of Sanjivani Bet in Wadwal Nagnath of Latur District, Maharashtra, India. Everything year in the month of July to September (in Uttara Nakshtra). In this period the Ayurvedic Practicners (Tribers) and researchers visit to the Sanjivani Bet , and Studied the vegetation . In these period the full vegetation of different medicinal plants were grown in this bet. This is an effort to record the valuable ethnomedicinal knowledge of these Sanjivani Bet Tribes . A total of 57 species belonging to 34 families and 57 genera were included. These plants are used to treat various ailments , discomfort and diseases like whooping cough , Asthama, diabetics, diptheria , conjunctivitis, snake bite, hadjodi, scorpion bite , acidity, pain joint and skin diseases etc.

Key Words:- Ethnobotany, Medicinal plants and Sanjivani Bet. Etc

Introduction:-

Nearly 70 percent of the world population is depend on the traditional medicines for primary health care. India is known for its rich diversity of medicinal plants and hence called botanical garden of the world (Vidavathy et al. 1997). There is increase in the wage of herbal medicines in recent past and almost 95 percent consumption of these plants is made through collections from the forests (Gupta, 2003) . The traditional knowledge of medicinal plants in the tribal people is very ideal source for exploring bioactive compounds of therapeutic importance in phytochamical research. The ethnomedicobotanical study of the tribal people can open new Frontiers for searching more active and efficient herbal drugs. In an exploratory study of medicinal plants used by tribal communities of Sanjivani Bet, used by Kunbhi, Gawali ,Gond and other tribers . 60 plants have been recorded . In the present paper we give the details of these medicinal plants that are being used for healing and or curing various discomforts , ailments and diseases for more than 25 years in Sanjivani Bet. Although many studies concerning the use of medicinal plants in several parts of Maharashtra have been carried out. The Ethnobotany of the Sanjivani Bet in Wadwal Nagnath is famous among tourists and Scientists because of the biodiversity of medicinal plants.

Study Area:-

The Sanjivani Bet is also known as Wadwal Nagnath Bet in Latur District of Maharashtra , India. It lies between

The present study was carried out in selected area of Sanjivani Bet in Wadwal Nagnath, where tribers are known to have inhabited the land since from ancient times.

Fig. Sanjivani Bet Landscape.

Fig.2. Plant Vegetation on Sanjivani Bet.

Methodology:-

In the month of July to September in Uttara Nakshtra continue two years visited the Sanjivani Bet in Wadwal Nagnath and studied the vegetation of the Sanjivani Bet. During these periods several health related patients and several vaiduj that is Ayurvedic Practicners (Tribes) vesited the bet. During our visit we meet to the different tribers and got the valuable traditional knowledge about the medicinal plants present on Sanjivani Bet. It is possible to develop a good report with the elderly people and traditional healers (or Vaidoos), there by making it possible to acquire the details of the medicinal plants and their uses. The information was collected from 35 people (26 Man and 9 Womens) whose ages ranged from 45 to 70 years. Most of the interviewees (62) were mare than 50 year old. The plant collections were made in two consecutive years in same period . As most of the plants are seasonal. The plants were identified with the help of different floristic works (Cook , 1967; Santapau , 1958; Sharma et al ., 1996; Singh et al ., 2000 ; Singh et al., 2001, as well as through comparison with specimens previously authenticated and preserved in the Herbarium of the Botanical Survey of India. Western Circle, Pune. Specimens of our plants are preserved in the Herbarium of the medicinal plants Conservation Centre (MPCC), Pune. The acquired information was cross checked with available litrature about these medicinal plants and their Ethnobotany (Jain, 1991; Chopra et al ., 1956; Chopra and Verma , 1968 ; Agharkar , 1953 ; Vartak , 1997).

Results and Discussions :- The results of this study are given in table 1. Where in species are arranged alphabetically by genus . For each species , the botanical name with authority

and Voucher specimen number, family, local name, parts used, ailments treated , preparations and total number of reports.

A total of 60 plants from 25 different families have been documented for their healing properties . These plants are used to treat 33 types of ailments and / or discomforts . Of these 11 plants were reportedly used to treat different type of stomach and urinary problems. 6 were used in the treatment of muscle and joint pains. , 5 for treatment of stroke and recessive heat , 4 for relief from asthma, while 4 others for the healing of wounds., and 3 for treatment of skin , diseases and infections. With respect to other ailments or diseases . Generally one or two plants species were said to be used. The use and acceptability of these plants , which are claimed to be effective remidies. , is quite popular and high among the Khunbi and and Gawali tribes that inhabit Sanjivani Bet. About 25 of their specis are very well khown for their high pharmacological , biochemical and Clinical applications (Kirtikar and Basu , 1951; Bhattacharjee , 1998 ; Kurian , 1999; Dhiman , 2003), but the remaining plant species will need further confermation and study to prove them as efficient healers.

Sr.No.	Botanical Name and Voucher specimen	Family	Local name	Parts used	Uses/ Ailments treated	Preparations
01	Acacia Pennata (L) Wild	Mimosaceae	Chilhar	Seed	Body Pain	Oil(E).
02	Acharanthus aspera	Amarthaceae	Agharda	Leaves	Cough	Decoction (I)
03	Aloe vera (L)	Liliaceae	Korphad	Leaves	Skin disease, healing wounds	Exudate (E)
04	Argemone mexicana L.	Papaveraceae	Bilayat	Root	Scorpion bite	Paste (E)
05	Asparagus racemosus	Liliaceae	Shetavari	Tuber	Lactation	Powder (I)
06	Azadiracta indica A.Juss.	Miliaceae	Kadulimb	Young branch / leaves fruit / leaves	Brushing teeth / Skin diseases/ Loosing weight	Direct (I) Juice (I) Juice (I)
07	Bacopa monniri (L)	Scrophulariaceae	Bhramhi	Leaves	Menstrual disorder	Juice (I)

08	Bauhinia purpurea L.	Caesalpinaceae	Motha apta	Leaves	Scorpion bite	Paste (E)
09	Bauhinia recemosa L.	Caesalpinaceae	Apta	Root	Joint pain	Paste (E)
10	Boerhavia repens var. Diffusa L.	Nyctaginaceae	Punarnava	Root	Excessive body heat	Powder (I)
11	Boerhavia repens var. Repens L.	Nyctaginaceae	Punarnava	Leaves	Blood purifier	Juice (I)
12	Butea monosperma L.	Fabaceae	Palas	Flower	Reduce excessive heat	Infusion (I)
13	Calotropis gigantea L.	Apocynaceae	Rui	Leaves	Swelling of Stomach	Paste (E)
14	Calotropis procera Sit.	Apocynaceae	Rui	Latex	Muscle Contraction	Direct (E)
15	Carissa congesta L.	Apocynaceae	Karwand	Root	Skin allergy itches	Paste (E)
16	Cassia auriculata L.	Caesalpinaceae	Tarwad	Leaves	Ringwarms	Paste (E)
17	Cassia fistula L.	Caesalpinaceae	Bahava	Pod	Healing wounds	Power (E)
18	Cassia occidentalis L.	Caesalpinaceae	Tarota	Seed	Asthma	Powder (E)
19	Cassia pumila L.	Caesalpinaceae	Harankhuri	Leaves	Wooping cough	Decoration (E)
20	Cassia tora L.	Caesalpinaceae	Takla	Seed	Stroke	Paste (E)
21	Celastrus paniculata Willd.	Celastaceae	Malkangni	Seed	Joint pain	Oil (E)
22	Datura metal L.	Solanaceae	Dhotra	Leaves	Swelling	Paste (E)
23	Dioscorea bulbifera L.	Dioscoreaceae	Kandvel	Bulbil	Stomachache	Juice (I)
24	Emblica officinalis Gartn.	Euphorbiaceae	Awla	Fruit	Loss of vision/ acidity and pitha.	Eaten raw(I)/ Eaten raw with salt.
25	Eucalyptus globulus Labill.	Myrtaceae	Nilgiri	Bark/ seed	Strengthening gums/ Skin diseases	Powder (I)/ Oil (E).
26	Euphorbia hetrophylla L.	Euphorbiaceae	Dudhani	Latex	Skin allergy, itches	Direct (E)
27	Euphorbia hirta L.	Euphorbiaceae	Dudhani	Leaves	Lactation	Direct (E)
28	Ficus bengalensis L.	Moreceae	Wad	Leaves	Cracks on feet	Latex (E)
29	Ficus racemoss L.	Moreceae	Umbar	Bark	Strengthening gums	Powder (I)
30	Ficus relugiosa L.	Moreceae	Pimpal	Bark	Asthma	Powder (I)

31	Gloriosa superba L.	Liliaceae	Kal lavi	Leaves	Easy dilivery	Paste (E)
32	Gymnema sylvestre Rets.	Apocynaceae	Bedki	Leaves	Diabetes	Powder (I)
33	Hemidesmus indicus Hook.	Periplocaceae	Anantmul	Root	Excessive body heat	Power (I)
34	Hibiscus Cannabinas L.	Malvaceae	Ambadi	Leaves	Laxative	Eaten raw (I)
35	Hibiscus rosa-sinensis L.	Malvaceae	Jasvand	Root Flower	Blood discharge Maintaining dark black hairs	Power (I). Oil (E)
36	Justicia adhatoda L.	Acanthaceae	Adulsa	Leaves	Cough	Power (I)
37	Kalanchoe pinnata L.	Crassulaceae	Panphuti	Leaves	Muscle pain	Paste (E)
38	Lantana camera L.	Verbenacear	Ghaneri	Fruit	Menstrual disorders	Power (I)
39	Lowsonia inermis L.	Lythraceae	Mehandi	Leaves	Excessive body heat	Paste (E)
40	Mangifera indica L.	Anacardiacear	Amba	Seed	Dysentery	Paste (E)
41	Mimosa pudica L.	Mimosaceae	Chapta khair	Leaves	Leprosy	Paste (E)
42	Ocimum tenuiflorum L.	Lamiaceae	Ran tulsi	Leaves	Fever, Cold	Juice (I)
43	Opontia elatior Mill.	Cactaceae	Nivdung	Stem	Muscle pain	Juice (E)
44	Phylanthus amarus Sch.Tho.	Euphorbiaceae	Bhui awala	Leaves	Joundice	Decoration (I)
45	Plumbago zylanica L.	Plumbaginacear	Chitrak	Root	Skin diseases	Paste (E)
46	Pongamea pinnata L.	Fabaceae	Karanj	Seed oil	Wooping cough	Oil (I)
47	Punica granatum L.	Punicaceae	Dalimb	Fruit rind	Cough, toothache	Powder (I)
48	Sida spinosa L.	Malvaceae	--	Root	Scorpion bite	Paste (E)
49	Solanum nigram L	Solanaceae	Ranwangi	Leaves	Laxative	Direct (I)
50	Syzigium cumini L.	Myrtaceae	Jambhul	Fruit Bark	Diebetes Severe toothache	Eaten raw Decoration
51	Tamarindus indica L.	Caesalpinaceae	Chinch	Leaves	Menstrual disorders	Juice (I)
52	Terminalia bhelirica L.	Combretaceae	Behada	Bark	Diptheria	Powder (I)

53	Terminalia chebula L.	Combretaceae	Hirda	Fruit	Strengthening gums	Powder (I)
54	Tridex procumbens L.	Asteraceae	Jakhamjod	Leaves	Healing wounds	Juice (I)
55	Vitex nigundo L.	Verbenaceae	Nirgudi	Leaves	Muscular pain	Oil (E)
56	Cissus quadrangularis	Vertaceae	Hadjod	Leaves		Paste (E)
57	Strychonas potatorum	Loganiaceae	Nirmali	Leaves	Urinary discharge and head disease	Paste (E)

Conclusion:-

The study indicates the importance of large number of plants in tribal medicine , which could be of paramount intrest for research and drug development and identification of new bioactive compounds that deserve further study.

Acknowledgement:-

We are thankful to the Principal of the College and collegues for sucessful complition of this ethnomedicinal work.

References:-

1. **Agharkar , S.P.1953.** Medicinal plants of Bombay Presidency Jodhpur , Scientific Publishers.
2. **Bhattacharjee , S.K. 1998**. Hand book of Medicinal plants., Jaipur , Pointer Publications.
3. **Chopra , I: C and Verma , B.S. 1968.**Supplement to the Glossary of Indian Medicinal plants, New Delhi , New Delhi council of Scientific and Industrial Research.
4. **Chopra R.N. ; Nayar , S.L. and Chopra , I, C. 1956.** Glossary of Indians Medicinal plants., New Delhi , Council of Scientific and Industrial Research.
5. **Cooke, T. 1967.** The Flora of Presidency of Bombay, Vol 1-3, Botanical Survey of India, Calcutta .
6. **Dhiman, A.K. 2003.** Sacred Plants and their Medicinal uses, Delhi, Daya Publishing House.
7. **Gupta, V. 2003.** Seed Germination and Dormancy breaking Techniques for indengerous medicinal and aromatic plants. Journal of Medicinal and Aromatic Plants Science, 25: 402-407.
8. **Jain , S.K. 1991.** Dictionary of Indian Folk medicine and Ethnobotany, New Delhi , Deep Publications.
9. **Kirtikar , K.R. and Basu, B.D. 1951 .** Indian Medicinal Plants, Allhabad , India , Lalti Mohan Basu Publication.
10. **Kurian , J.C. 1999.** Plants that heal , Pune , Oriental Watchman Publishing House.
11. **Santapau, H.1958.** The Flora of Purandhar , Oxford Book and Stationery Co., New Delhi.
12. **Sharma , B.D., Karth P.V. 2001.** The Flora of Maharashtra State (Dicotyledons) Vol.2. Botanical Survey of India.
13 **Vartak , V.D. 1997.** Contribution to Indian Ethnobotany, 3rd Ed. Scientific Publishers , Jodhpur.
14 **Vedavathy, S., Mrudula V. And Sudhakar A. 1997.** Tribal medicine in Chitoor district , Andhra Pradesh, India, Vedams e Books (P) Ltd.

◆◆◆

तथागत सिद्धार्थ गौतम बुद्धांना समजून घेताना...

प्रा.डॉ. चंद्रकांत वाघमारे
मराठी विभाग
राणी चन्नम्मा विद्यापीठ, बेळगाव

'तथागत सिद्धार्थ गौतम बुद्धांना समजून घेताना' या विषयाची मांडणी करताना यामध्ये तथागतांचे व्यक्तिमत्व आणि त्यांनी दिलेला धम्मविचार अभिप्रेत असतो. याच दृष्टीने या लेखनात मांडणी केली आहे. तथागत गौतम बुद्ध आणि त्यांचा धम्मविचार आपल्याला कळला तो मुळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यामुळे! डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी येवल्याच्या (नासिक) परिषदेमध्ये १३ ऑक्टोबर १९३५ रोजी आयोजित केलेल्या भाषणात 'मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो असलो तरी मी हिंदू म्हणून मरणार नाही' ही घोषणा केली. त्यानंतर १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर येथे भरविलेल्या धम्म परिषदेमध्ये आपल्या सहा लाख बांधवांसह बौद्ध धम्माची दीक्षा घेतली. या घटनांमुळेच येथील अस्पृश्यांना आणि बहुजन समाजाला बौद्ध धम्म आणि तथागत कळले आहेत.

तथागत आणि त्यांचा धम्म कळला तो डॉ. बाबासाहेब यांच्यामुळे असे म्हणत असताना भारतामध्ये बौद्ध धम्माची पुनर्स्थापना व्हावी यासाठी ज्यांनी महत्वाचे कार्य केले आहेत, त्यांना मात्र विसरले जात आहे. किंवा त्याचा या दृष्टीने विचार केला जात नाही. ही खेदाची बाब आहे. या ऐतिहासिक कार्यामध्ये बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचे आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे प्राथमिक शाळेतील शिक्षक दादासाहेब केळुसकर यांचे योगदान नाकारता येत नाही.

बडोदा महाराज सयाजीराव गायकवाड यांना 'ओरिएंटल सिरीज' साठी काही पुस्तके तयार करायची होती. यासाठी ते विविध अभ्यासक, विचारवंताकडून वेगवेगळी पुस्तके लिहून घेत होते. याच सिरीजमध्ये त्यांना गौतम बुद्धांचे चरित्र लिहून घ्यायचे होते, यासाठी त्यांनी त्यांचे मित्र शिक्षक दादासाहेब केळुसकर यांना 'बुद्ध चरित्र' लिहायला सांगतात. तसे 'बुद्ध चरित्र' ते लिहितात देखिल! तेच 'बुद्ध चरित्र' स्वतः लिहिलेले विद्यार्थी भीमरावाला बक्षिस म्हणून एका सत्काराप्रसंगी देतात. याच बुद्ध चरित्रातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना एक प्रकारची स्फूर्ती आणि प्रेरणा मिळाली होती व ते बौद्ध धम्माकडे वळले. ही एक विचार करण्याची बाब आहे. जर बडोद्याचे राजे सयाजीराव गायकवाड महाराज यांनी दादासाहेब केळुसकर यांना 'बुद्ध चरित्र' लिहावयास सांगितले नसते तर? आणि दादासाहेब केळुसकर यांनी तसे 'बुद्ध चरित्र' लिहिले नसते तर? आणि ते 'बुद्ध चरित्र' बालक भीमरावाच्या वाचनात आले नसते तर? आणि असे घडले नसते तर काय इतिहास घडला असता याची कल्पना करता येत नाही. आणखी एक प्रश्न आपल्यासमोर उभा राहतो. तो असा की, सयाजीराव गायकवाड महाराज यांनी केळुसकर यांनाच घ्बुद्ध चरित्रङ का लिहावयास सांगितले? त्यांना तशी स्फूर्ती का आली किंवा कोठून मिळाली? हा एक संशोधनाचा

विषय असला तरी एक सत्य मात्र नाकारता येत नाही की, खुद्द सयाजीराव गायकवाड महाराज हे सुद्धा अंतर्यामी बौद्ध धम्माकडे काही अंशी तरी वळलेले होते, असे वाटल्याशिवाय राहात नाही. खरे तर महाराजांना बुद्धांविषयी नितांत आदर होता आणि म्हणून त्यांनी अनेक गरजू, गरीब मुलांना शिष्यवेतन देऊन शिक्षण देत होते. शिक्षणासाठी परदेशात पाठवीत होते. एकूण त्यांना गोर- गरीब, दीनदलित यांच्याविषयी कळवळा होता. त्यांचे अंतःकरण करुणमयी बनलेले होते. त्यांना तथागत गौतम बुद्धांविषयी, त्यांच्या कार्याविषयी त्यांना माहिती होती. त्यांनी तथागतांना वाचले होते आणि ऐकले होते. आणि म्हणून त्यांच्या अंतःकरणातच भारतातील बौद्ध धम्माच्या पुनर्स्थापनेचा पहिला सुक्ष्म अंकूर उमललेला होता; पुटलेला होता असे म्हणता येईल.

ज्या सयाजीराव गायकवाड महाराजांनी 'बुद्ध चरित्र' दादासाहेब केळुसकर यांना लिहावयास सांगितले. त्याच सयाजीराव गायकवाड महाराजांनी पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना परदेशी उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवेतन-आर्थिक सहाय्य देऊन पाठविले. आणि त्याच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतः व सहा लाख बांधवांबरोबर बौद्ध धम्माची दीक्षा घेऊन भारतात बौद्ध धम्माची पुनर्स्थापना केली, हे विशेष म्हणता येईल. अशी ही एक ऐतिहासिक घटनांची महत्वाची मालिका आहे. यात शंका नाही. एकूण काय तर भारतातील बौद्ध धम्माच्या पुनर्स्थापनेच्या या महान कार्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी एक प्रकारे मुख्य नायकाचे काम केले. परंतू या महानकार्यात बडोद्याचे राजे सयाजीराव गायकवाड महाराज आणि बाबासाहेबांचे प्राथमिक शाळेतील शिक्षक दादासाहेब केळुसकर यांचाही महत्वाचा वाटा आहे हेही इतिहासाला विसरता येणार नाही.

श्तथागत सिद्धार्थ गौतम बुद्धांना समजून घेताना।' याचा अर्थच गौतम बुद्ध आणि त्यांच्या धम्माला समजून घेणे होय. स्वतः तथागतच म्हणतात, 'मला समजून घेणे म्हणजे धम्माला समजून घेणे होय!' यासाठी एका प्रसंगाची येथे आवर्जून आठवण होते. तो म्हणजे, तथागतांचा वक्कली नावाचा एक शिष्य होता. तो एखदा आजारी पडतो. त्यावेळी त्यांने आपल्याला बुद्धांचे दर्शन व्हावे अशी इच्छा व्यक्त करतो. ही बातमी तथागत बुद्धांना समजते व ते त्याला भेटण्यासाठी येतात. बुद्धांना पाहून वक्कलीला फार आनंद होतो. तो खाटेवरून उठण्याचा प्रयत्न करतो. त्यावेळी गौतम बुद्ध त्याला उठू देत नाहीत. तेच स्वतः त्याच्याजवळ जातात व एका आसनावर जाऊन बसतात. त्यावेळी वक्कली बुद्धांना वंदन करतो आणि म्हणतो, 'तुमचे दर्शन व्हावे अशी माझी फार इच्छा होती. ही माझी इच्छा आपण पूर्ण करून तुम्ही माझ्यावर फार मोठे उपकार केले आहेत.' हे ऐकून तथागत गौतम बुद्ध त्याला म्हणतात, 'हे पहा वक्कली! तुझे जसे हाडामासांनी तयार झालेले, घाणीने भरलेले शरीर आहे. तसेच माझेही शरीर आहे. या तुच्छ शरीराला पाहून तुला काय लाभ होणार आहे?' आणि पुढे तथागत बोलू लागतात, 'वक्कली, जो धम्माला पाहतो तो मला पाहतो, जो मला पाहतो तो धम्माला पाहतो!' असे म्हणतात. या तथागतांच्या बोलण्याचा अर्थ,

धम्माकडे सर्वांनी डोळसपणे बघितले पाहिजे, धम्मातच सगळे सौंदर्य एकवटलेले आहे, हा त्यांचा सांगण्याचा उद्धेश होता, आणि म्हणून सर्व अनुयायांनी या गौतम बुद्धांच्या धम्माकडे डोळसपणे बघितले पाहिजे. असे वाटते. भगवान तथागत गौतम बुद्धांच्या धम्माचे सर्वाधिक महत्वाचे विशेष म्हणजे हा त्यांनी दिलेला उपदेश त्यांच्या स्वानुभवावर आधारित आहे. त्यांनी स्वतःच सांगितले आहे की, 'मी जे सांगतो ते नुसते ऐकिव नाही तर मी ते स्वतः पाहिलेले आहे. अनुभवलेले आहे.' असे ते म्हणतात. अशा उपदेशामुळेच जगातले अनेक महापुरुष प्रभावीत झाले आहेत.

अशा महापुरुषांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अग्रणी नाव घ्यावे लागेल. डॉ. बाबासाहेब यांच्यापूर्वी बौद्ध धर्म म्हणजे काय? बुद्ध म्हणजे कोण? त्यांचे तत्वज्ञान काय आहे? हे फारसे कोणालाच माहीत नव्हते, आणि माहीत असल्याचे काही कारणही नव्हते. कारण खुद्द डॉ. बाबासाहेब यांनी म्हटल्याप्रमाणे "बौद्ध धर्माविषयक प्रचंड साहित्य भांडारातून बौद्ध धर्माची खरीखुरी ओळख होणे अशक्यप्रायच आहे." असे म्हणतात. कारण बौद्ध धम्माच्या नावाने ज्या भाकडकथा प्रचलीत आहेत आणि त्यांच्या शिकवणीच्या नावाने जे कर्मकांड, धर्मकांड सांगितले आहे, त्याचा खऱ्याखुऱ्या बौद्ध धर्माशी काही एक संबंध नव्हता. आणि म्हणून बाबासाहेबांनी बौद्ध धर्म स्वीकारण्यापूर्वी त्यांनी स्वतःब'बुद्ध आणि त्याचा धम्म हा ग्रंथ पाच वर्षे सतत अभ्यास करून लिहिला आहे. हा ग्रंथ केवळ भारतातीलच बौद्ध अनुयायींना नव्हे तर सर्व जगातील बौद्धांनाही मार्गदर्शक ठरावा अशी त्यांची अपेक्षा होती. या ग्रंथाची निर्मिती करीत असताना बाबासाहेबांनी बौद्ध धर्माच्या सर्व उपलब्ध साहित्याचा सांगोपांग अभ्यास केला. यासाठी त्यांनी सिद्धार्थाचा, त्यांच्या चरित्राचा, बुद्धप्राप्तीचा, बुद्ध चरित्रातील सर्व प्रसंगाचा, याबरोबरच त्यांची वचने, प्रवचने, त्याचे संदर्भ त्यावरील टिका, भाष्ये, वेगवेगळ्या पंथांचे तत्कालीन साहित्य यांचा चिकित्सक बुद्धीने अभ्यास केला.

असा एक अत्यंत चिकित्सक आणि डोळस बौद्ध धम्म आणि त्याचे प्रवर्तक तथागत बुद्ध चरित्र आपल्याला डॉ. बाबासाहेबांनी दिलेले आहे. त्यांनी स्वतः डोळे उघडे ठेवलेल्या बुद्धांचे एक सुंदर चित्र काढले आहे. खरे तर डॉ. बाबासाहेब "बुद्ध आणि त्यांचा धम्म" विचार याबाबतीत ते अधिक जागृत होते. हे एक पुढील घटनेवरून आपल्याला कळते. एकदा डॉ. बाबासाहेब औरंगाबाद येथे वास्तव्यामध्ये असताना मिलिंद महाविद्यालयाच्या आवारात फेऱ्या मारीत होते. एक वर्गावरून ते जात असताना तेथील इंग्रजीचे प्रा. डॉ. मरळीहळ्ळी हे विद्यार्थ्यांना मॅथ्यू अनोल्डची 'Light of asia' ही, गौतम बुद्धांच्या जीवनावरील कविता शिकवीत होते. या कवितेमध्ये बुद्धांच्या गृहत्यागावर आधारलेल्या काव्यपंक्ती होत्या. भगवान बुद्धाने एक वृद्ध पाहिला, एक रोगी पाहिला व एक प्रेत पाहिले. त्यामुळे त्यांच्या मनावर परिणाम झाला आणि त्यांनी गृहत्याग केला. अशी एक परंपरेने चालत आलेली कल्पनाच त्या कवितेत होती. नंतर डॉ. मरळीहळ्ळी यांनी डॉ. बाबासाहेबांना आग्रह केला. की आपण ही कविता विद्यार्थ्यांना शिकवावी?

सुरवातीला त्याला बाबासाहेबांनी नकार दिला आणि ते म्हणाले, "माझे सांगणे तुमच्या शिकविण्यामध्ये व्यत्यय आणेल ना?" असे म्हटल्यावर डॉ. मरळीहळ्ळी यांनी पुन्हा त्यांना विनंती केली आणि विनंतीला मान देऊन ते विद्यार्थ्यांसमोर आले आणि शिकवू लागले. ते म्हणाले, "भगवान बुद्धाच्या गृहत्यागामागची जी कारणे या कवितेत दिली आहेत, ती मनाला, बुद्धीला पटणारी नाहीत. कारण २८ / २९ वर्षाचा बुद्धासारखा तरुण त्यावेळेपर्यंत एखादा रोगी, म्हातारा अथवा मृत माणूस पाहू शकणार नाही हे कसे काय शक्य आहे?" आणि पुढे ते बोलू लागले, "त्याच्या घरी काही वृद्ध असणार, आजारी माणूस असणार अथवा कोणी तरी मृत झालेले असणार आणि ही सर्व दृष्ये एकाचवेळी पाहून त्याला विरक्ती येणार हे कसे संभवनीय आहे?" असे सांगून डॉ. बाबासाहेबांनी विद्यार्थ्यांना बुद्धाच्या गृहत्यागामागचे खरे कारण सांगू लागले. ते म्हणाले, "बुद्धाने शाक्य आणि कोलीया या दोन राज्यांमध्ये रोहिणी नदीच्या पाण्यावरून वाद निर्माण झाला, संघर्ष झाला. पाण्यासाठी रक्त वाहने त्यांनी पसंत केले नाही. म्हणून शाक्य सेनापतीने तीन अटी त्यांच्यासमोर ठेवल्या. त्यावेळी त्यांनी तिसरी शेवटची देश व राज्याचा त्याग करण्याची अट मान्य केली आणि त्याप्रमाणे सिद्धार्थांने गृहत्याग केला." असे एक साधे आणि सरळ सिद्धार्थाच्या गृहत्यागामागचे कारण सांगितले. आणि पुढे ते हसत हसत त्या विद्यार्थ्यांना म्हणाले, "जर तुम्हाला परीक्षेत बुद्धाच्या गृहत्यागाचे कारण काय? असा प्रश्न विचारला तर तुम्ही या कवितेत दिलेले कारणच लिहा. मी सांगितलेले कारण लिहू नका. माझे मत तुम्ही उत्तर पत्रिकेत लिहिले तर परीक्षक तुम्हाला शुन्य मार्क देतील.!" डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' या ग्रंथात नमूद केले आहे. त्यांनी आपल्यासमोर जे सिद्धार्थ गौतम बुद्धांना उभे केले आहे. ते सर्वस्वी मानवी आहे. शाक्यगणात जन्माला आलेला, हाडामासाचा, भावभावनांचा विकार-विचारांचा, भार वाहणारा असा तो निखळ माणूस आहे. परंतू त्याचे व्यक्तिमत्व मात्र, असामान्य असेच होते आणि हे व्यक्तिमत्व मानवी होते. ते दैवी किंवा ईश्वरी अवताराचे नव्हते. सिद्धार्थ गौतम बुद्ध हे स्त्रीच्या पोटीच जन्माला आलेले होते. त्यांचे बालपण, तरुणपण, पौढत्व आणि वार्धक्य या अवस्था माणसांसारख्याच होत्या. आणि त्याला मृत्यू आला तोही माणसांसारखाच! सिद्धार्थाला ज्ञानप्राप्ती झाली ती मानसांप्रमाणेचे. म्हणजे इंद्रिये, मन, बुद्धी या शरीर शक्तीच्या सहाय्याने! त्याच्या ज्ञानप्राप्तीमध्ये कोणत्याही कथित अतिमानवी, अतीद्रिय, दैवी किंवा परमेश्वरी शक्तीचा अंश नव्हता. त्याला कोणीही दर्शन दिले नाही किंवा मस्तकावर हात ठेवून तथास्तूही कोणी म्हटले नाही. एव्हढेच नाही तर, सर्वसामान्य माणसासारख्याच त्यांच्या मनात मानवी जीवनविषयक अनेक शंका, जिज्ञासा उत्पन्न झाल्या होत्या. त्याचे निरसन करून घेण्यासाठी त्यांनी गृहत्याग केला. तसेच पाहिले तर सिद्धार्थ गौतम बुद्धांच्या ठिकाणी काय नव्हते? सर्व काही होते. राजवैभव होते. नोकरचाकर होते. संपत्ती, धन, दौलत, सुख-विलास होता. तरीही हे सर्व त्यांनी नाकारले. यातून त्यांनी सुटका करून घेतली म्हणून ते इतरांच्या पेक्षा वेगळे ठरले. आणि म्हणून ते मानवता आणि ज्ञानाच्या एका नव्या युगाचे प्रवर्तक झाले.

भगवान झाले. युगपुरुष झाले. मोहातून सुटका करून घेतली म्हणून ते महान ठरले.

सिद्धार्थ गौतम बुद्धांनी माणूस म्हणून परिपूर्ण जीवन जगले. त्यांनी ज्ञानप्राप्तीनंतर ते सर्व त्याचा लोककल्याणासाठी वापर केला. त्यांनी विचारयात्रा केली. साधना केली. सतत बोलत राहिले. परंतू आपल्या प्रवासात त्यांनी काहीही वर्ज्य मानले नाही. त्यांची ज्ञानप्राप्ती, विचारयात्रा तपस्या किंवा साधना ही केवळ आणि केवळ त्यांची स्वतःचीच होती. त्यांनी कोणालाही गुरु मानले नाही. कोणाचेही शिष्यत्वही पत्करले नाही. त्यांनी कोणत्याही मताची, पंथाची, संप्रदायाची दीक्षाही घेतली नाही. त्यांनी सर्व पंथ, सर्व मार्ग, सर्व योग, सर्व विद्या, सर्व शास्त्रे, सर्व दर्शने अभ्यासली. त्याची कसोशीने चिकित्सा केली. वादविवाद केले. सर्वांचे वाचले पण निर्णय मात्र शेवटी स्वतःचाच घेतला. त्यांनी कोणालाही बांधून घेतले नाही. त्यांनी जीवनात कोणालाही मी मोक्षदाता आहे, मुक्तीदाता आहे असे कधीही म्हटले नाही. एव्हढेच नाही तर बुद्धांनी ईश्वराचा कधीही उच्चार केला नाही. ते कधीही परमेश्वराविषयी बोलले नाहीत. उपनिषदांनी ईश्वर निर्गुण-निराकार असल्याचे सांगितले. पण, तथागतांनी तसेही कधी म्हटले नाही. लोक आपल्याला नास्तिक समजतील हे माहीत असूनही त्यांनी ईश्वरासंबंधीचे पाळले, गप्प राहाणेच पसंत परंतू हे मात्र, सत्य आहे. की, आपल्या ज्ञानसाधनेने मात्र, स्वतःच ईश्वरीपदाला जाऊन पोहचले. नाही ईश्वरीपदाच्याही पलीकडे जाऊन पोहचले एक निखळ महामानव म्हणून!

तथागतांची शिकवण ही केवळ जीवनविषयक होती. मानवी कल्याण हाच त्यांचा केंद्रबिंदू होता. त्यांनी सांगितलेली शिकवण आपल्या अनुयायांनी 'स्वतःच्या अनुभवाने आणि तर्काद्वारे ती तपासून घ्यावी' अशी मुभाही त्यांनी दिली आहे. पुढे ते म्हणतात "ही माझी शिकवण मी सांगितली आहे. म्हणून मान्य करू नका, तर ती तपासून घ्यावी" असे तथागत म्हणतात. अशा प्रकारचा एक लवचिक विचार इतर जगातील कोणत्याही धर्म संस्थांपकांने सांगितला नाही, हीच तथागतांची महानता आहे.

तथागतांनी सांगितलेला आचार-विचार तत्वज्ञानालाच बौद्ध धम्म म्हणून ओळखले जाते. सर्वसाधारण लेखन करताना बौद्ध 'धर्म' असे म्हटले जात असले तरी तो वास्तवात 'धर्म' नाही तर 'धम्म' आहे. कारण धर्म म्हटले की अनेक आस्तित्वात नसलेल्या पण, आचरणात आणल्या जाणाऱ्या संकल्पना येतात. मग यामध्ये देवदेवता, त्यांची पूर्जा अर्चा, अभिषेक, व्रत वैकल्य, यज्ञयाग, पापपुण्य, स्वर्ग, नरक, मोक्ष, मुक्ती, आत्मा, पुर्नजन्म, अवतार, नवस, तीर्थयात्रा, कर्मकांडे आदी अनेक प्रकार येतात. धम्मामध्ये या संकल्पनांना स्थान नाही. या सर्व प्रकारांना धम्म नकार देतो. आणि म्हणून तथागतांनी सुखांनी, बंधू भावाने आनंदाने जीवन जगण्याचा मार्ग सांगितला आहे, त्यालाच धम्म म्हटले जाते. धम्म म्हणजे नितीने, समतेने, बंधूभावाने जगण्याचा मार्ग, धम्म म्हणजे विज्ञानवादी दृष्टीकोणातून जीवनाकडे बघण्याचा मार्ग, धम्म म्हणजे इतर आस्तित्वहीन कल्पनेवर अवलंबून न राहता स्वतःच्या इच्छेवर, स्वसामर्थ्यावर जगण्याचा मार्ग!

गौतम बुद्धांचा हा धम्म शास्त्रीय आणि विज्ञानाच्या निकषांवर उतरणारा आहे. खरे तर तो

पूर्णपणे विज्ञानवादी आहे. आणि म्हणून विज्ञानवादी दृष्टिकोणातून जगायला शिकविणारा जगातील पहिला विचारवंत म्हणजे तथागत गौतम बुद्ध! तथागतांनी इतर धर्म संस्थापकाप्रमाणे आपण ईश्वर अथवा ईश्वराचे प्रेषित असल्याचा कधीही दावा केला नाही . त्यांनी केवळ घ्मी जीवनाचा मार्गदाता आहेङ असेच म्हटले. हा बुद्धांचा धम्म परलोकासंबंधीचा नाही. तर ईहलोकासंबंधीचा आहे. तो स्वर्गवादी किंवा नरकवादी नाही. तर तो पृथ्वीवादी आहे. तो वैयक्तिक मोक्षदाता नाही, तर तो सामाजिक मार्गदाता आहे. याचबरोबर तो निरीश्वरवादी, अनात्मवादी, भौतिकवादी, बुद्धीवादी आहे. या तथागतांचा धम्म अपरिवर्तनीय नाही तर तो संपूर्ण परिवर्तनवादी आहे. हा बुद्धांचा धम्म विचारशील, विकासशील धम्म आहे, आणि खुद्द बुद्धांनेही त्यांच्या विचाराला, विकासाला कधीही पूर्णविराम दिला नाही. आणि म्हणून तो कोणत्याही आधुनिक कसोट्यावर उतरणारा आहे.

अशा बौद्ध धम्माच्या केंद्रस्थानी घ्मानवी कल्याणङ आहे. ईश्वरवादी धर्मामध्ये माणसांपेक्षा देवालाच अधिक महत्व आहे. आणि देवाबरोबर जात धर्म-आचार विचार यांना अधिक महत्वाचे स्थान आहे. परंतू बौद्ध धम्म केवळ आणि केवळ मानवाच्या कल्याणालाच प्राधान्य देतो. आणि शेवटही मानवाच्या कल्याणालाच महत्व देतो. हा धम्म "बहूजन हिताय, बहूजन सुखाय, लोकानुकंपाय, हिताय, सुखाय, देव मनुस्तानं आदी कल्याण, मध्य कल्याण, अंति कल्याण!" असा आहे. तो धम्म निखळ मानवतावादी, समतावादी, करुणमयी असा आहे. हा निखळ जीवनमार्ग आहे आणि तो एका हाडामासांच्या तोंडून आणि माणसाच्या भाषेत आणि शब्दातून सांगितलेला आहे.

तथागत गौतम बुद्धांनी मानवाच्या कल्याणाच्या निर्मिताने धम्म शिक्षक म्हणून जे कार्य केले आणि अनेकांना शिक्षा दिली. यामध्ये वृद्ध तरुण, श्रेष्ठ, कनिष्ठ, श्रीमंत, गरीब, दरिद्री, शिक्षित, अशिक्षीत, ब्राह्मण, चांडाळ, गृहस्थी, साधू, आजीवक, पुरुष, स्त्रीया या सर्वांचा त्यामध्ये समावेश होतो. समाजजीवनांचा सर्व स्थरांतील लोकांमधून त्यांना पुष्कळ अनुयायी मिळाले. त्यांचे अनुययित्व पत्करल्यांमध्ये मगध देशाचा राजा बिंबिसार होता. कोसल देशाचा राजा प्रसेनजीत होता. कौसंबीचा अधिपती उदयन आदी होते. त्यांनी आपल्या या कार्यात कधीही जातीचा किंवा वर्गाचा, धर्माचा भेदभाव केला नाही. जात-धर्म-संप्रदाय-पंथ यामध्ये भेदाभेद न करता किंवा त्याला महत्व न देता. समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना दीक्षा देणारे तथागत होते!

तथागत गौतम बुद्धांनी भुतकाळावर किंवा भविष्यकाळावर बोलत नाहीत तर ते केवळ वर्तमानकाळावर बोलतात. जन्मापूर्वी काय होतो आणि मृत्युनंतर काय घडणार आहे? या बार्बीना तो महत्व देत नाही. तथागत शुद्ध जीवनविषय बोलतात. मग ते जगण्याविषयी बोलतात त्यातील सुक्ष्म पदर उलगडून दाखवितात. मग ते बोलताना ते मानवाच्या आहारावर बोलतात, त्यांच्या दुखःवर बोलतात, मैत्रीवर बोलतात, त्यांच्या चांगुलपणावर बोलतात आणि संसारावरही बोलतात. असा निखळ चांगुलपणा, मैत्रीवर, बंधुतावर, समतेवर,

स्वातंत्र्यावर, स्वावलंबनावर, मानवतावादावर आधारलेला तथागतांचा बौद्ध डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी नागपूर या ठिकाणी धम्म दीक्षा घेतली आणि दिली. त्यामुळेच अखंड भारतात बुद्धांचे लाखो अनुयायी आज निर्माण झालेले दिसतात, विहारे निर्माण झालेली दिसतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यामुळे सहा लाख अनुयायांनी, अस्पृश्यांनी बौद्ध धम्माचा स्विकार केला. परंतू बऱ्याच वेळी 'अस्पृश्यांनी बौद्ध धम्माचा स्विकार करून काय मिळविले?' असा एक प्रश्न केला जातो. हा प्रश्न केवळ अज्ञानामुळे किंवा कुल्सित बुद्धीने विचारला जातो. परंतू डॉ. बाबासाहेबांच्या शब्दात सांगायचे झाले तर, अस्पृश्यांनी बौद्ध धम्माचा स्विकार करून 'इज्जत' मिळविली. आणि जो इज्जतीने जगतो त्याला अस्मितेची, स्वाभिमानाची जाणीव होते आणि ज्याला अस्मितेची, स्वाभिमानाची गुलामगीरी कधीच स्विकारत नाही. शिवाय त्याचा सर्वांगिण विकास होतो.

इतिहास काळात डोकावले तर असे दिसते की, ज्या काळात भारतीय समाजव्यवस्था विविध जातीत विभागाली गेली नव्हती किंवा फारसा जातीभेद आस्तित्वात नव्हता अशा काळात भारताला सर्व जग 'सुवर्णभूमी' म्हणून ओळखले जायचे. त्या काळात भारत हा संपन्न आणि सामर्थ्यशाली देश होता. त्यावेळी भारताने जगातील अनेक देशावर 'धम्मराज' केले. अशा भारत भूमीचे बुद्ध भूमीचे आणि बुद्धाच्या जन्मभूमीचे दर्शन घेण्यासाठी सर्व जग येथे येत आहे. असा मानवी कल्याणाचा शांतीचा विचार संपुर्ण जगाला देणाऱ्या तथागतांना समजून घेतले पाहिजे.

संदर्भ

१) मज्झिमनिकाय - अनुवादक : मा . शं . मोरे

२) धर्मांतराचे अर्धशतक - केशव मेश्राम

३) बौद्ध विश्व - विजय काळेबाग -

४) भगवान बुद्धांचा जनवादी धर्म - अविनाश सहस्त्रबुद्धे

५) डॉ. आंबेडकरांचा सांगाती - बळवंत हनमंतराव वराळे

६) श्री भगवान बुद्ध : चरित्र व धर्मसार - रा . मा . भांबुरकर

७) बौद्धपर्व-वा.गो. आपटे

८) बुद्ध आणि त्यांचा धम्म - डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर

◆◆◆

सदगुरू अच्युताश्रमस्वामी चरित्र लीळामृत-एक- चिंतन
(भाग-२)

प्रा. डॉ. मेधा गोसावी
स्वा. सावरकर महाविद्यालय बीड

भगवद्‌गीतेचा प्रभाव :

अण्णांच्या अभंगामधून जागोजागी गीतेच्या वचनांचा उल्लेख आढळून येतो.

शिव ध्यातो सदा अंतरी | सम पाहातो चराचरी
तैसेच वर्तनी आचरी | स्वधर्म हाचि आमचा (स.अ.च.१६.९१)
ज्ञान, भक्ती, कर्म, उपासना यांचा समन्वय :
कर्म संन्यासापेक्षा कर्मयोग श्रेष्ठ आहे.
उपासना ज्ञान आणि भक्ती | तिन्ही प्रवाह संगमी उंचबळती
सर्व भविकांचे ह्रदयी चित्री | अच्युतपद स्थिर |
संचार करावा ग्रामोग्रामी | रंगवावे जनास रामनामी
धर्म सदाचरणाची उर्मी | वाढवावी संस्काराने
उपनिषद शास्त्रेनि वेद | गीता ज्ञानेश्वरी दासबोध
भावार्थ रामायण | तुकोपनिषद | अभ्यासिले त्वा पूर्णपणे

स्वधर्म परिपालनाचा आदेश, कर्म आणि अनासक्ती यांचा समन्वय, सज्जनाचे रक्षण आणि दुर्जनांचा विनाश करणे ही अण्णांनी आदर्श महंताची जी गुण वैशिष्ट्ये प्रतिपादन केली ती गीतेतील स्थितप्रज्ञ कर्मयोग्याचीच आहेत.

समर्थांनी संस्काराने महंतासी घडविले
जागृत करण्या हिंदु बांधवा मठासी निर्मियेले
जागृतीची ही केंद्रे झाली समाज जागरणा
राष्ट्रगुरु श्री समर्थ पदी मी भावे करी वंदना (सदाराम स्फु.अ.)

विश्वात सगळीकडे मायेचा खेळ चालला आहे. मनामध्ये अहंकाराचे बीज मायेमुळेच निर्माण होते. परमतत्वाचे ज्ञान झाल्यास हे आभास मावळतात. लटक्या मायेचे रुप जाणून स्वत:स षड्विकारांपासून दूर ठेवावे.

प्रपंची मायेचा मजला दरारा
मन सैरावैरा धावतसे

उपासनेव्दारे चित्र शुध्द होई | ह्दयांतरी राही भगवतं
भगवंत असता भक्ताचे ह्रदयी |वस्ती न त्या ठायी षड्रिपूंची

ब्रहमतत्वाचा अनुभव घ्यावा तो ज्ञानाच्याही पलीकडचा आहे. सगळ्या विश्वात ह्रदयातील परमेश्वराचा साक्षात्कार होतो.

सदारामा झाली अच्युताची भेटी
स्वानुभव दिटी उजळली
नरदेही होण्या नारायण | राम ह्दयी ठेवी तसे

मी कोण आहे यावरही अण्णांनी भाष्य केले आहे. आत्म्याचे खरे रुप जाणून घेणे म्हणजे मी ची ओळख आणि मी ची ओळख म्हणजे स्वत:मधील ब्रह्माची ओळख असे साध्या सोप्या भाषेत अद्वैत सिध्दांताचे त्यांनी ठामपणे प्रतिपादन केले आहे.

नरदेह तुजला सद्भाग्ये प्राप्त
परी जन्मकारण नसे तुज ज्ञात
परमेश्वराचा तू अंश अससी
जाणून घेई स्व स्वरुपासी

मुळात आत्मा आणि देह यांचा संबंध नाही. मायेमुळे ते एकच भासता ते जाणून घ्यावे.

वेदांत उपनिषदे श्रुती | भगवद्गीता जी महाभारती
नाना ग्रंथाच्या जरी येथ संमती | परी आत्मप्रतीती मुख्य
स्वरुप आत्माराम कोण | तुचि तो या सत्यासी जाण

पूर्व संचित व वासना हे जन्माचे मूळ आहे. त्यामुळेच जीव पुन्हा पुन्हा जन्म-मरणाच्या याता यातीमध्ये अडकतो. त्यामुळे वासनेवर जय मिळवून मन परमात्मा ठायी स्थिर केले तरच जन्म-मरणाच्या च ॅ ामधून सुटका होईल.

या शरीराचा सत्कार्यासाठी, समाजासाठी उपयोग करावा हेच सार आहे.

अहारे अहारे काय करिसी मना | मुकतोसी का जानकी जीवना
तुजसी संसाराचे ओझे साहवेना | फटकारावे त्या बोधुनी (स.अ.च.१७.७४)
परमेश्वराने दिले नर देहाते | दुर्लभ परी लाभला पुण्य संचिते
आळसे सांडीसी या साधनाते | साधी काज रामनामे
दिव्य नरदेह हा जाईल | नास तुझे सर्वस्वाचा होईल
यम तुजला यमलोकी दंडिल | तुझे बुडेल हितसारे
नामा स्मरी जरी माझे नामा | रामभक्तीसी वरी रे मना

जगी रंजले गांजले तयासी | लाभाविण अपंगावे
दुसऱ्याचे दु:खे दु:खावला | तोचि सेवाव्रती भला
धर्म कार्यास्तव सुदृढ शरीर | कमाविले घालुनि सूर्यनमस्कार
अरे जगन्नाथाचा तुज आदेश | देऊ नको शरीरास क्लेश
विपरीत वागणुकीने सत्यानाश | का करितो मुठा

निष्काम कर्म योगाची शिकवण अण्णांनी दिली आहे. आपल्या वाट्याला आलेले कर्म करत रहावे. आळसाने किंवा कठीण वाटत असले तरी कर्मापासून दूर जाऊ नये. कर्म करतांना मोह ठेवला नाही तर व्यक्ती कर्मबंधनात अडकत नाही. अण्णांच्या मते खरे कर्म म्हणजे सदाचाराने वागणे होय. अण्णांचे अभंग म्हणजे नैतिकतेचे पाठच आहेत. वेदाप्रमाणे जगावे हेच त्यांचे सांगणे आहे.

करिता रोज वेदपठण घरी | अग्निहोत्र आचारिता आदरी
अहंब्रमह्नस्मी वदेतव वैखरी | परी तू अनुभव शुन्याचि
नसता भाव कैसी रे भक्ती | भक्तिविण न मिळे मुक्ती
ढोंगी पणाने होसी आत्मघाती | व्यर्थ नाशीसी नरदेहा

योग वशिष्ठ ग्रंथाचा प्रभाव :

योगवशिष्ठ हा भारतीय तत्वज्ञान प्रणाली मधील एक अनन्यसाधारण ग्रंथ मानला जातो. या ग्रंथात वशिष्ट मुनींनी श्रीरामाला केलेला उपदेश ग्रंथित केला आहे. या ग्रंथातील तत्त्वज्ञान अण्णांच्या अभगांत सहजतेने उतरले आहे.

आत्मप्राप्ती ज्ञानानेच होते :

असर्सी अद्वेष्टी सर्वाभूती सम | कोणी नसे तुज अधम उत्तम
जाणूनी सर्वांतरीचा राम | वर्षाव कृपेचा करीसी

सिध्द-लक्षणे :

जरी सार्थक श्रीराम दर्शनी | परी तो दिसावा जनी वनी
ऐसा समत्व भाव प्रगटे मनी | केवळ सद्गुरु कृपे
सर्वाभूती परमेश्वर प्रतितीची | स्वानुभूती असे न्यारी
जीवा शिवाची होता आरती | भेद नुरे राघव मनी
सहजचि दिसे मग लोचनी ती | जनी वनी आत्मरुप

मनाचे स्वरुप व सामर्थ

काय बरे आहे मना त्वा बोधावे | रामध्यानी निरंतर राहावे
जन्म मरण फेऱ्यासी चुकवावे | भक्तिरस सेवूनी

देहभाव जई सांडीसी | अहंकार नुरे मानसी
चैतन्यरुप तू होसी | कैसे मग भव भय
नसे देव दुसरा तू देव अससी | जागून होई स्वस्वरुपासी

मोक्षप्राप्तीचे मार्ग :

सद्‌गुरु पदी असावे लीन | मनी भाव असावा हीन
चरणांकित अनन्य शरण | तेव्हा कृपा होई गा
श्रीराम जय राम जय जय राम | मंत्र तारक सर्वात उत्तम
सर्वामध्ये मार्ग सोपा | मानसी नित्य राम जपा

आत्मसाक्षात्कार :

सदा राम नामी रमताचि चित्त
नसे वेगळा तू अससी अच्युत
सदारामी स्वानुभूती स्पष्ट ऐसी
जाणून घेता स्वस्वरुपासी

मुक्तावस्थेचा अनुभव :

पाहुनी विटेवरचा सावळा | अष्टभव जागृत, कंठ दाटला
पुलाकित काया तेजे आगळा | पातला समाधिस्थितीते

समाधी :

स्व स्वरुपासी सद्‌गुरु दाविता | स्वानुभवे चित्ती समाधान
सदाराम भोगी समाधीचे सुख | इंद्रिये अंतर्मुख गोसावीच
ओंकाराच्या अद्‌भूत लहरी | अष्टभागा जागृत करी
या दिव्य अनुभूतीने सारी | क्षणभर शहारली

आत्मोध्दाराचा उपदेश :

क्षण भंगुर या देहाचा | नाही भरवसा धडीचा
कृपा कटाक्षे सार्थकतेचा | लाभ मज होऊ दे

वरील सर्व मुद्ये हे योगवशिष्ट ग्रंथाचा प्रमुख आधार आहेत. की जे अण्णांच्या वाङ्‌मयात प्रतिबिंब झाले आहेत हे साधार सिद्ध होते.

वैराग्य व्याख्या :

ठेवोनी इंद्रियावरी नियंत्रण | तिवरागी होतसे
ज्याचे स्वामित्व मनोंद्रियावरी | तोचि खरा साक्षात्कारी

सत्संगाचे महत्त्व :

नित्य संतदर्शन व्हावे इच्छिते त्याचे मन |
सदा राम त्या सत्संगी जीवनी कृतार्थ ||
सदाराम सत्संगा इच्छित
हीच आस जीवनी

समाजातील धनलोभी वृत्तीचा त्यांनी निषेध केला व समाजाला वाचविले. लोकहित व समाजहितासाठीच अण्णांनी आपली अभंग निर्मिती केली आहे. त्यांचे अभंग भक्तीचे संस्कार करण्या बरोबरच समाज जागृतीचे व समाजपरिवर्तनाचे अतिशय मैलिक कार्य करतात. या विवेचनावरुन साधार सिध्द होते की, समाजनिष्ठा हे अण्णांच्या वाड्.मयाचे एक वैशिष्ट्य होय.

बाह्य चरणी वर्ते जगी | स्वत:स म्हणवितो सिध्द योगी
अंतलक्षणे नसता हा केवळ ढोंगी | परमार्था बुडवितसे
साठ वर्षे तपा आचरीले | इंद्रिय निग्रह बळे राहिले

अण्णांच्या या अक्षर वाड्.मयामागे अभ्यासांती आणखी एक प्रेरणा आढळून येते ती म्हणजे विविधि ग्रंथांच्या अभ्यासाची. अण्णा स्वत: समर्थ वाड्.मयाचे गाढे अभ्यासक अनेक संस्कृत ग्रंथांचा त्यांचा सूक्ष्म अभ्यास होता. भारतीय संस्कृतीमधील अनेक तेजस्वी सामर्थ्यशाली विचारसरणी त्यांनी आत्मसात केल्या होत्या. विविध ग्रंथातील प्रमेयांचा शोध, अभ्यास, पाठांतर, चिंतन, लेखन यावर अण्णांचा कटाक्ष होता. अण्णांच्या लेखणीवर समर्थ वाड्.मयाचा प्रभाव तर आहेच पण त्याच बरोबर संस्कृत वाड्मयाचा व वारकरी संप्रदायाचाही प्रचंड प्रभाव असलेला निदर्शनास येतो. सर्वच धर्मग्रंथाचे उल्लेख जागोजागी त्यांनी केलेले आढळून येतात.

अण्णांच्या अभंगाचे वाड्.मयी न वैशिष्ट्ये :

विचार सौंदर्य :

अण्णांचे अभंग म्हणजे विचार आहेत. अभंगामधील भावाशय अतिशय व्यापक आहे. त्यांचा आत्मशोध आणि समाज उद्धाराच्या जाणीवा भावगर्भ विचाराचे रुप होऊन येतात. मनास केलेला उपदेश म्हणजे प्रगट चिंतन होय. नैतिकता हाच भक्तीचा पाया आयुष्याची क्षणभंगूरता, मायेचा पसारा, षड्विकारांचे निर्दालन, नरदेहाचे महत्त्व, देहपरमार्थी लावण्यातच सार्थकता आहे. प्रपंच परमार्थ सांगड ढोंगी साधूंची पारख करावी, वाचन-मनन-चिंतन यावर भर द्यावा, ज्ञानयुक्त भक्तीचे श्रेष्ठत्व, सहजसाध्या भक्तीमार्गाचा स्वीकार, परमेश्वरांची विविध रुपे-म्हणजे विठ्ठल-श्रीराम-श्रीकृष्ण-शिव एकात्मता प्रतिपादन अण्णांचे वाड्.मय विचार सौंदयांने परिपूर्ण नटलेले आहे. अभंगामधील सामाजिक जाणीव ही विविध विषयाच्या अनुषंगाने आलेली आहे.

समाजस्थिती देखोनी दारुण | मनी वाटतसे बहुशीण
प्रबोधी राष्ट्रभक्ती जागवून | रामदास हृदयस्था

भक्तीच्या संस्कारा बरोबरच लोकाजगृती व राष्ट्रभक्तीचे संस्कार, डोळसपणे समाजात वावरायचे ख?या खोटयातील भेद ओळखायचा आणि समाजामध्ये ज्या ज्या ठिकाणी विसंगती, स्वैराचार आहे तो सर्वसामान्यांच्या नजरेस आणून देऊन रहणी-कथनी, करणी यात समन्वय साधायचा.

खळांची व्यंकटी सांडण्या सबुरी | मनोनिग्रही अससी तू
निंदकाही न डावलसी | पाखंडयाचे भंड भोडिसी
स्व चालीनी त्या चालविसी | जानण्या सन्मार्गी
समाजस्थितीस न्याहाळीले | नाडी ओळखिली निदान केले
(अ.च.लि.१७.४९)
विविध घटका एकवाटिले | समरसूनी अद्वैता (तत्रैव १६.४)
अहं सोहंचा करविता मेळ | तेव्हा हो सी संन्यस्त निव्वळ
मुळ संकल्पना सवेची नाशा | तोचि वैराग्य संपन्न संन्यासी
आधी वे जाळा वे रजत्व | व्हावे काम कामने रहित
सेवा लोभ किर्तीस्तव | व्यर्थ न घ्यावे गुरुत्व
पाहोनी संतोषला सिताकांत | तिचे पाठीवरुनी फिरवी हात
ज्यासी वाटे आपण देव व्हावा | तेणे सद्‌गुरुची भजावा
समर्था तुम्ही महंता घडविले | महाराष्ट्र धर्मा वाढविले
त्रैलोक्यास ठावे पडले | सामर्थ्य तुमचे

किती उदाहरणे द्यावीत, आशय सौदर्याने परिपूर्ण असे सुविचार, सुवचने अण्णांच्या अभंग रचनेत जागो जागी आढळतात सुवचने ही मानवी जीवनाचा एक अविभाज्य भाग आहे. त्याचे अनुसरण केले तर अखील मानवजातीचे कल्याण होईल, अशा शेकडो अभंगामधून हे विचार सौंदर्य, चिंतनात्मकता व्यक्त झाली आहे. त्यांना सुभाषितांचा दर्जा आहे ते वैचारिक उंचीवरचे चिंतन आहे.

भावनाविष्कार :

अण्णांनी रचलेली चरित्र लिलामृते म्हणजे भक्तीचा भावनाविष्कार आहे. त्यातून त्यांच्या स्वत:च्या आयुष्याचाही पारमार्थिक पट उलगडत जातो म्हणजे साधकाच्या, भक्ती, परमेश्वर भेटीची उत्कंठता, देवाशी कलह, ईश्वर भेट, सद्‌गुरु शोध, सद्‌गुरु कृपा, साक्षात्कार प्रचिती, आत्मानंद, देवभक्त ऐक्य ह्या भावामधून त्यांनी आपला भावानुभव साक्षात उभा केला आहे. ईश्वरी कृपा प्रसादाने काव्याची निर्मिती झाली हे त्यांनी ठायी ठायी नमूद केले आहे. त्यात थोडाही अहंभाव नाही, विनय आहे. स्वानुभूतीच्या

लक्षणांनी अण्णांचे काव्य ओतप्रोत भरले आहे हे अभ्यासांती सिद्ध होते. अतिशय पारदर्शी असलेल्या या विविध अभंगामधून भावभावनांचे विविध पदर उलगडत जातात. त्यात भक्ती आहे. जिव्हाळा आहे आणि वेदनाही आहे. उदाहरणा दाखल अनेक उदाहरणे देता येतील.

परिसाची उपमा तुम्हा न साहे | हे जगन्मान्य तथ्य आहे.
परीस होऊनी परी लवलाहे | या देहाचे सोने करी
या देहाचे होता सोने | तव पदी वाही न त्याचे लेणे
ऐशा रीती माझे जिणे | सफल होईल गुरुराया
समर्थने समर्थ करावे | तरीच समर्थ म्हणवावे
त्रैलोक्यास पहावे ठावे | सामर्थ्य-तुमचे गुरुराया
अच्युताची आज्ञा होता | मनात उद्‌भवली चिंता
जाणत नाही रामानंद चरिता | कैसे लिखाण करावे
माझे सद्‌गुरु अच्युत | त्याचे चरणी मी रत
त्यांच्या सद्‌गुरुंचे चरित्र | इच्छा त्यांचे मनी
त्यांची मज आज्ञा होता |मी उरलो नावापुरता

ईश्वर-सद्‌गुरु भेट होत नाही म्हणून आक्रंदन करणारे मन प्रसंगी देवाशी भांडण्यासही सज्ज झाले आहे.

विठ्ठला तू तर ह्रदयी पाषाण | उगाच म्हणती तुज करुणाघन
परी भक्त महिमा वाढविल्या जाण | कैसा निष्ठुर झालासी
विठ्ठल तू तर ह्दयी पाषणा | उगाच म्हणती तुज करुणाघन
परी भक्त महिमा वाढविण्या जाण | कैसा निष्ठुर झालासी
रामानंदा करुणेच्या सागरा | धाव पाव मज उध्दारा
बुडतो मी भव सागरा | वेगी बाहेर काढावे

ईश्वरदर्शन विना मनाची झाले उद्‌विन अवस्था, सैरभैर अवस्था यामधून एक सडेतोड प्रामाणिक साधक म्हणून अण्णा आपण आपल्या समोर उभे राहतात. काही अभंगामधून आत्मतृप्त मनस्थितीचेही चित्रण आढळून येते.

अच्युत येऊन बैसता चित्ता | मज एकांत फावला
प्रज्ञा बोध सर्वांगी साकारला | घट अनुभूतीने भरला

अनेक अभंगामधून अण्णांनी आपल्या मनातील विविध भाव-भावनांचे आंदोलन व्यक्त केले आहे. त्याच बरोबर सर्वसामान्यांचे मनही आपल्या अभंगांमधून व्यक्त करुन साक्षात भावानुभव उभा

केला आहे.

जागोजागी विचार गर्भ विचारांची पखरण झालेली आढळून येते.

अभ्यासाविण जनी प्रगटता | सवार्थाने हसे होईल (तत्रैव ५.९)
करीधरी बोधाचा आरसा | दाखवी स्वानुभाव साचा
घेऊन चिमटा विवेकाचा | अहं खुंटा उपटितो (तत्रैव १६.८३)
सद्गुरु दावी ब्रहम साक्षात्कार | पाहुनी शिप्यांचा अधिकार

असा एक एक अभंग म्हणजे संपूर्ण विचार आहे असे वाटते.

उत्कृष्ट शब्दशिल्प :

आर्तभक्ती, आत्मविष्कार, समाजनिष्ठा या त्रीसूत्रीमधूनच अण्णांच्या अभंगातील शब्दशिल्प साकार झाली आहेत. अण्णांच्या अभंगाची निमिर्ती ईश्वरीकृपेने झाली असल्यामुळे त्यात नैसर्गिक सहजता आहे. रसपरिपोष आहे. शब्दांची अनोखी रुपेही आहे. अर्थाच्या विविध छटा आहे. कुठे ओढ, कुठे तृप्तता, कधी कारुण्य, तर कधी आवेश, तर कधी आत्मानंद ह्या भावना विविध शब्द रुपे धारण करतात व त्यामधून अर्थछटा साकार होतात. अण्णा हे साक्षात शब्दप्रभूच होय. त्यांच्या शब्दसामर्थ्यामुळे जे जे ध्यानाचे अभंग आहेत त्या सर्व अभंगाचा यात अंतर्भाव करता येईल. त्या-त्या देवतेची मूर्ती व अलंकाराचे हुबेहूब चित्रण असे आहे की, ती सगूणमुर्ती साक्षात अंत:करणात उभी राहते. फक्त एकच उदाहरणही पुरेसे आहे. सगूण मूर्ती साकारतांना त्या देवतेचे कार्य ही अण्णा खुबीने सांगून जातात हे खूपच लक्षणीय वाटते.

श्री गौरी सुता गजानना | बुध्दिदाता विघ्ननाशना
भक्तांच्या मनोकामना | सहजसी पुरविसी
कासे शोभे पितांबर | चतुर्भुज तू मनोहर
गळा रत्नजडित हार | गंडस्थळ ते गोमटी

वाचक स्तंभित होतो, रंगून जातो, एक गमतीदार गोष्टही नमूद करावीशीच वाटते की, अण्णा अतिशय भक्ती मुक्त अंत:करणाने श्री.गणेशाचे सगूणरुप वर्णन तर करतातच श्री.गणेश कार्याचाही गुणगौरव करतात. गणेश भक्तांच्या संकटी पावतो हे ही सांगतात जसा इतर भक्तांकडे धाऊन जातोस तसे मलाही सहाय्यकर म्हणून ही खास विनवणी आहे. इथे खास हा या शब्दांचा वापर ज्या लाडीकपणे केला आहे त्यास तोड नाही. त्याची फोड करुन लिहितांना शब्द अपूरे पडतात.

अशा विविध शब्दशिल्पामधून त्यांनी खंडोबा, भवानी, श्रीकृष्ण, श्रीराम, लक्ष्मीनारायण, विठ्ठल या आणि अनेक देवदेवतांचे चित्रण करुन ती, ती सगुण मूर्ती वाचकांच्या डोळ्यासमोर उभी केली आहे.

कथात्मकता :

अण्णानी रचलेल्या अनेक ध्यानाच्या अभंगात श्रीकृष्ण, विठ्ठल, श्रीराम, हनुमान, गणेश, भवानी माता, अच्युताश्रम यांच्या सगुण रुपांचे वर्णन केले हे अभंग कथनपर आहेत. त्यातील लवचिकपणा आणि गतिमान वर्णनामुळे ती सगुण मूर्ती अंत:चक्षू समोर उभी राहते, वर्णनातही वेधकता आहे. त्यांनी रचलेल्या गवळणी तसेच चरित्र लेखनामधून कथात्मकतेचा प्रत्यय जागोजागी यतो. अण्णांनी रचलेली चरित्रे म्हणजे कथा गीतेच आहेत. उदा-रामानंद स्वामींचे चरित्र, अच्युताश्रम स्वामींचे चरित्र ते अनुभवावेच, एक प्रकारे परब्रहम प्राप्तीचा चित्रदर्शी सोहळाच त्यांनी चरित्र लेखनातून साकार केला आहे.

अच्युताश्रमांचे गुरु यादव स्वामी, स्वामींनी आपल्या गुरुपरंपरेच्या रचनेत यादव स्वामींचा उल्लेख केलेला आहे. त्यानुसार अण्णा यादव स्वामींच्या समाधीचा शोध घेत श्री क्षेत्र कोयाळ ता.आष्टी जि.बीड येथे पोहचले तेथील प्राचीन मंदिरात यादव स्वामींच्या हस्तलिखिता संदर्भात विचारणा केली. खुप कष्टाने, वारंवार विचारणा केल्यावर ७० वर्षापूर्वीचा एक माहिती वजा कागद मिळाला. त्याचा उल्लेख या आधीही केला आहे. साहजिकच काही नोंद मिळेल या आशेने आणि भक्तीपोटी अण्णांचे कोयाळ क्षेत्री जाणे-येणे वाढले. प्रत्येक वेळी गावकऱ्यांशी संवाद-चर्चा भेटी सर्व गावात शोध पण हाती काहीच नाही. पण स्वस्थ बसतात ते अण्णा कसे, पुन्हा त्यांनी आपल्या मुक्काम समर्थ वाग्देवता मंदिर धुळे येथेच वाढविला सर्व मंदिराचा धांडोळा घेतला तेव्हा सर्व प्रथम यादव स्वामींनी विरचित एक ग्लांती अष्टक मिळाले अण्णा झ ापाटल्या सारखे रात्रदिवस बाडांचा शोध घ्यायचे शेवटी त्या अफाट अक्षर सागरामध्ये यादव स्वामींच्या १७ रचना उपलब्ध झाल्या हे सर्व अण्णांनीच नमूद करुन ठेवले आहे. विविध चरित्रामृतास लिहिलेल्या मनोगतामधून त्यांनी स्पष्ट केले आहे. मी हे विस्ताराने यासाठी सांगते आहे की, अण्णा स्वत: गाढे अभ्यासक होते. विविध रचनेतील प्रमेयांचा शोध, अभ्यास, पाठांतर चिंतन यावर अण्णांचा कटाक्ष होता. तो अनेक ठिकाणी प्रगट झाला आहे. निरनिराळ्या वचनांमधून त्यांच्या मनाची धारणा स्पष्ट होते. त्याचा पाया निस्सीम भक्ती हा आहे. समाजनिष्ठा हा आहे. अशा प्रकारे अण्णांचे सर्व अभंग संपदा, पद पदांतरे चरित्र लेखन गवळणी, भूपाळ्या, काकड आरत्या, अष्टके, स्फूट अभंग व अण्णांच्या सर्वच अभंगावर समर्थ संप्रदायाचा व सद्गुरु अच्युताश्रम स्वामींच्या अभंगांचा प्रचंड प्रभाव आहे हे अभ्यास करत असतांना पदोपदी लक्षात येते.

संदर्भ- सदगुरू अच्युताश्रमस्वामी चरित्र लीळामृत

लेखक. ॲड.मधुकर रामचंद्र गोसावी ऊर्फ अण्णा गोसावी

◆◆◆

शेतीनिष्ठ जीवन आणि मराठी ग्रामीण कविता

डॉ. अरूण कोळी,
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग,
कला वरिष्ठ महाविद्यालय, सावंगी (हर्सूल) जि. छषपती संभाजीनगर

प्रस्तावना :

मराठी काव्य लेखनामध्ये मोठ्य प्रमाणात, कृषी, संस्कृतीच्या अंगाने कविता लेखन झालेले आहे. या प्रकारची भावना व जीवंतता देखेल मराठी काव्य समीक्षकांनी दिलेल्या आहेत. आजचा कवी शेतीनिष्ठ जाणीवेचा विचार करताना आढळतो. याविषयी प्रा. मनोहर जाधव हे एकनाथ पांडवे यांच्या कवितेविषयी लिहिलेले मत फार महत्त्वाचे आहे. ते असे की, या कवितेचा सूर प्राधान्याने कृषी संस्कृतीतल्या जीवनासंबंधी आणि कष्टकरी वर्गाच्या भावनेची अभिव्यक्ती करणारा आहे. शेतामध्ये राबणाऱ्या शेतकऱ्याचं भावविश्व चिषित करताना कवीने शेतकरी जणू काही नावाला जगाचा पोशिंदा आहे असे म्हटले आहे. प्रतिकूलतेच्या दृष्ट चक्रात सातत्याने भरडून निघणारा शेतकरी हा हतबल आहे. हतबलतेची दुखरी जाणीव कवीने आपल्या काव्यातून प्रकट केली आहे." ही भावना जशी या कवी संबंधी व्यक्त झाली तशीच भावना आपल्या पोशिंद्याप्रती व्यक्त करण्याचे अनेक ग्रामीण कवितेनैवा कवीने केलेले आहे. भारत कृषीप्रधान असल्याने आणि आपल्या उदरनिर्वाहाची साधने कृषि संस्कृतीतच दडल्याने या जीवन जाणिवांना वळसा देउन लेखन होणे शक्यप्राय नाही. त्यामुळे मराठी साहित्यातील ग्रामीण साहित्य प्रवाह व ग्रामीण काव्य लेखनाचा मुखर करावेच लागते.

मराठी साहित्यामध्ये विश्वामध्ये १९६० नंतर ग्रामीण साहित्य प्रवाह उदयास आला. त्या प्रवाहामध्ये कथा, कादंबरी, नाटक, कविता, आत्मचरिषे आदी वाङ्मयप्रकार प्रकर्षाने दिसून येतात. मुलत: भारतीय समाज व्यवस्था ही कृषिनिष्ठ जीवनावर आधारित आहे. ग्रामीण भागातील जनजीवन हे सर्व जातीधर्मांना गृहीत धरून तयार झालेली असते. ग्रामीण साहित्यात प्रामुख्याने कवितेने आपले अनुभव अधिक पद्धतीने व्यक्त करण्याचा प्रकार आहे. एका व्याख्यानात प्रा. सुधीर रसाळ म्हणाले होते की, ''मराठीच्या एकूण वाङ्मयप्रकारात सर्वात कठीण वाङ्मयप्रकार म्हणजे कविता हा होय.'' यावरून आपणास असे लक्षात येईल की, इतरांच्या तुलनेत कविता हा वाङ्मयप्रकार कठिण असून सुद्धा सर्वाधिक लेखन कविता वाङ्मयप्रकारात झालेले दिसून येते. ग्रामीण भागातील माणसांची जीवन जगण्याची पद्धती, जाती—पातीचे राजकारण, बेरोजगारीचा प्रश्न, दुष्काळ, अन्नाची वाढती कमतरता, जनावरांच्या पाणी पिण्याचा प्रश्न, ग्रामीण भागातील व्यसनाधिनता आणि दु:खद जीवन मांडण्याचा प्रयत्न अनेकविध मराठी कवींनी केलेला आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील अनुभवनिष्ठ जीवन सदर वाङ्मयप्रकारात सर्व बारकाव्यांसह आलेले दिसते. ग्रामीण भागातील भूकेचा प्रश्न फार गंभीर बनला आहे. त्याविषयी अरूण काळे म्हणतात,

''पोटाचं असतं एक तिसरं जग
आणि हीच असते युद्धभूमी
लागून जाते कीड
यंत्रे होतात चाकरमानी.''

सर्व जातीधर्माच्या मानसाची नीतीमूल्य ढासळत आहेत. ग्रामीण भागातील समाज हा अंधश्रद्धेत अधिक अडकला आहे. भावप्रधानता त्यांच्या जीवनाशी एकरूप झाली असे लक्षात येईल. सर्वच प्रकारच्या जगण्याने, अनुभवाने तो हतबल झालेला आहे. हे जीवन ग्रामीण कवितेने मुखर केले आहे. माणसाला व्यवस्थित जीवन जगता यावे. माणसाची पडझड कमी व्हावी, शेतकरी व्यथा, वेदना सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचविण्याचे, मांडण्याचे यथोचित कार्ये ग्रामीण कवितेने अविष्कृत केले आहे. असे आपणास म्हणता येईल. स्त्रीला दुय्यमत्वाची वागणूक आजकाल ग्रामीण भागातसुद्धा पहावयास मिळते. श्रेष्ठ कवयिषी बहिणाबाईंनी सर्वच जनजीवनाला आपल्या कवितेतून व्यक्त केलं आहे. त्यांनी जनावरांच्या जीवनाचासुद्धा अंतर्भाव आपल्या कवितेत केला आहे. त्यामुळे शहरी भागातील आणि ग्रामीण भागातील माणसाचं जगणं यातील फरक नोंदविला आहे. अर्थात आज आपणाला ग्रामीण कविता वेगळ्य, व्यवस्थित पद्धतीने जगणं व्यक्त करताना दिसून येते. ग्रामीण जीवन अनुभवल्याशिवाय आपणाला ग्रामीण कविता कळणार नाही. त्यामुळे अगोदर ग्रामीण जीवन बारकाव्यांसह समजून घ्यावे लागेल. या संदर्भात विश्वास जहागीरदार म्हणतात, ''ग्रामीण कवितेमध्ये बाह्य वास्तव हे खेडे, निसर्ग आणि पारंपरिक मूल्य यातून घडलेले ग्रामीण जीवन आहे आणि त्यात आकार रूपाला आलेली संवेदनशीलता त्या जीवनातील अनुभव विषयाला प्रतिक्रिया देत असते. अशा कवितेच्या निर्मितीच्या बुडाशी असलेली संवेदनशीलता ही ग्रामीण संवेदनशीलता आणि अशी कविता ग्रामीण आहे. असे स्थूलमानाने म्हणता येईल.''

परिणामी अभ्यासकांना ग्रामीण जीवन जगणं समजल्याशिवाय ग्रामीण कविता समजणार नाही. ही मूलभूत जाणीव निर्माण करून देण्याचा प्रश्न याठिकाणी आपणाला दिसून येतो. शहरी जीवनापेक्षा ग्रामजीवन यात खूप फरक जानवतो. ग्रामीण भागातील माणसांच्या जगण्यात प्रचंड प्रमाणात दारिद्र्य, उपासमार, बेरोजगारी, दुष्काळ, दुबार पेरणी, नैसर्गिक आपत्ती, धर्मिक श्रद्धा, अंधश्रद्धा, पारंपरिक प्रथा, रूढी, परंपरा, भूकेची आग, मरणाच्या व्यथा दिसून येतात. त्यात शेतकरी वर्गीय दु:ख डोंगराएवढे असलेले दिसते. आजच्या जागतिकीकरणाच्या कालखंडात ग्रामीण भागातील मोठ्य प्रमाणात हाल—अपेष्टांना सहन करावे लागत आहे. यांत्रिकीकरणाचा वाढता प्रभाव पाहता एका यंत्राने शेकडो लोकांचे काम हाती घेतले. त्यामुळे पोटाची भूक भागत नसल्याने जगण्यासाठी, रोजगारासाठी आपले गाव सोडून शहरे जवळ करावे लागत आहे. अर्थात भ्रमंती केल्याशिवाय पोटाचा प्रश्न सुटत नाही. मिळेल ते काम करून खेड्यतील जनता आपला उदरनिर्वाह करताना दिसतात. या संदर्भात लक्ष्मण महाडीक हे आपल्या गाथा या कवितेत म्हणतात,

''कुणब्यांच्या दु:खाची पुढे गेली वारी
लिहिलेली गाथा भूका वारकरी
मरणाची व्यथा मीच माझ्या दारी
शब्द बळी स्तब्ध उभा.''

आजच्या शेतकरी वर्गाकडे पाहण्याचा इतरांचा दृष्टीकोन प्रचंड बदलला आहे. शेतकऱ्याचे दु:ख कोणीच समजून घेत नाही. राजकारणी लोकांनी वेगवेगळ्य विकासकामांचे आश्वासन देवून त्यांच्या भावनिकतेचा फायदा घेतला. असे अनेकविध प्रश्न आपणास सांगता येतील. शेतकरी वर्गाची उपेक्षा वेळोवेळी ग्रामीण कवितेने मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. याविषयी केशव खटींग फार सुंदर लिहितात,

''गावातल्या हरेक पंगतीचं जेवण तुला वाढणं
होवून शेतातच आलं
गावातल्या बहुतेक माणसायला वा सोयऱ्याला
तु जास्तीत जास्त शेतातच भेटलास
कधीच बसला नाहीस पारावर, चावडीवर
वावरानं भारल्यासारखा पीकपाण्यातच राहिलास
तु नसलास की शेतातल्या कामाची सगळी गणितं बिघडायची
तुला पाण्यापावसाचा अंदाज नीट कळत होता
अन् मातीचा पोत सुद्धा.''

अर्थात शेतकरी जीवन भयावह असतं. ज्यास परिपूर्ण शेती काम येते तो शेतकरी शेतात नसेल तर त्याच्या अभावाची, नसण्याची जाणीव पावलोपावली होते. जगण्याला आधार उरत नाही. पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न गंभीर बनला आहे. शासकीय पातळीवरून अनेक योजना आखण्यात आल्या माष त्याचा फारसा फायदा झालेला दिसत नाही. हा शेतकरी माष शेतात आपली कामाची गणितं मांडत राहतो. विहिर कुठे खोदावी याचा अंदाज बांधतो. पैसे नसल्यामुळे कर्ज काढून विहिर खांदतो आणि पाणी लागल्यावर विहिर शासकीय पिण्याच्या पाण्यासाठी लावली जाते. हे भयावह दु:ख शेतकऱ्याच्या वाट्यला आलेले आहे. शेतकऱ्याचे एकूण जीवन भंगलेले आहे. त्याला अनुसरूनच विलास पाटील यांनी 'भंगलेले अभंग' या संग्रहाची निर्मिती केली. अभंगाच्या रचनेत कविता लिहून शेतकरी जीवन, दु:ख, पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न, वृद्ध व्यक्तिचं जगणं, त्यांच्या यातना, व्यसनाधिनता, जमीन संपादनाचा प्रश्न, शासकीय हुकूमशाही आदि गोष्टी नमूद केल्या आहेत. त्यात ते मांडतात,

''म्हातारा माणूस। रानात झोपला
मणून वाचला। भूकंपात
झोपीतच गाड। गडबड झाली
झोपबी उडाली। आंदारात''

इकून तिकून शेतीतील विहिरीला पाणी असेल तर त्याला त्याठिकाणी विजेची सुविधा नसल्यामुळे त्याचा जीव मेटाकुटीला येतो. डोक्यावर कर्जाचा डोंगर वाढल्यामुळे तो आत्महत्या करण्याच्या मार्गावर येवून ठेपतो आणि आपले आयुष्य उद्ध्वस्त करतो. त्यामुळे त्याच्या जीवनात बदल होण्यासाठी शासकीय पातळीवर पुढाकार घेण्याची गरज आहे. तेव्हाच त्याचे जीवन बदलू शकते. राबविलेल्या योजना प्रत्यक्ष लाभार्थ्यापर्यंत पोहचल्या की नाही यासाठी शासनाने पुढाकार घ्यावा जेणेकरून अंमलबजावणी उत्तम पद्धतीने होईल. तसेच राजकीय व्यवस्थेचाही दृष्टीकोन बदलून आर्थिक मदतीसाठी कोणतीच काटकसर करणे टाळून भरपूर अनुदान देण्याचा प्रयत्न करावा. तेव्हाच या देशातील शेतकरी सुखी होईल. आजच्या ग्रामीण कवितेत आलेलं दुःखाचं जीवन बदलून सुखाचं जीवन प्रस्थापित व्हावं यासाठी प्रयत्न करावे. ग्रामीण भागातील स्त्रीचं दुःखही भयावह आहे. स्त्रीचे जीवन कष्टावर, श्रमावर आधारित आहे. त्यामुळे कष्टाचा, श्रमाचा अधिक भाव त्यात व्यक्त होतो.

''रडू नको माझ्या जीवा
तुला रड्यची रं सवं
रडू हसवं रे जरा
त्यात संसाराची चव'' (बहिणाबाई)

स्त्रीच्या जीवनात सातत्याने असलेलं दुःख कवितेत अधोरेखित होते. तिच्या पाचवीला रडणचं पुजलेलं आहे. शिवाय काबाड कष्ट करून उदरनिर्वाह करावा लागतो ही कष्टमय व्यथा प्रकट होते. शेतकरी कुटुंबाच्या दुःखाविषयी शेतीच्या आपलेपणाची जाणीव कशी असते. नेमका शेतकरी आपली जमीन पिकविण्याचा विचार, शेतकरी वर्गाचा शेतीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन आणि मालक, शेती, राबणारा गडी शेतीनिष्ठ जीवन याविषयी डॉ. राजेंद्र गवळी आपल्या 'मृदगंध' या संग्रहात भूमिपूषाची समर्पक मांडणी करतात.

''आणि मातीचाच बुक्का
हाती कुदळ फावडे
भूई ओलीचिंब ही सारी
साऱ्या घामाच्याच सरी
आम्ही आहोत वारकरी
काळ्य आईचे आईचे
आम्ही आहोत वारकरी

तिफन चाड्यतूनी खाली
पडती भाषिक अन् मोती
आउन पाभरी राख्या करीतो मातीआड
कोंब उगती अष्टगंधी डोले
शिवारं ही सारी
आम्ही आहोत वारकरी
काळ्य आईचे आईचे
आम्ही आहोत वारकरी

अर्थात एकीकडे मालकाविषयीची, जमिनदाराविषयीची उपेक्षा मांडण्याचं यथोचित कार्ये कवीने मांडलं आहे. तर दुसरीकडे शेतकऱ्याच्या मदतीला धावणारा, वंचितांना आधार देवून संकट समयी धीर देणारा खऱ्या अर्थाने भूमिपुष असतो. तेव्हा त्यालाच लोक उद्धारकरता, देव, सर्वस्व मानतात. हा नवा विचार येथे दिसून येतो.

अर्थात समकालीन ग्रामीण जीवन आजच्या मराठी ग्रामीण कवितेत प्रकर्षाने आलेले आहे. ग्राम जीवनातील असलेल्या रूढी, परंपरा, संस्कृती, अंधश्रद्धा, व्यथा–वेदना, कष्ट, भेदभाव, व्याकूळता, राजकारण, बेरोजगारी, शिक्षणाचा अभाव आदी गोष्टींचा विचार होतो. आजची ग्रामीण कविता अधिक प्रमाणात कृषिनिष्ठ जीवन अभिव्यक्त करीत आहे. त्यात शेती, शेतकरी, जमीन, पाणी, विजेचे प्रश्न मुखर होतात. एक सर्वस्पर्शी अनुभव, जीवन मराठी ग्रामीण कवितेत येताना दिसतात. असे म्हटल्यास चुकीचे ठरणार नाही. आपले एकूणच जीवन कवितेत व्यक्त करणे कठिण असले तरी मराठी ग्रामीण कवीने ते आव्हान पेलले आहे. हे नाकारता येत नाही. एक सशक्त वाङ्मयप्रकार म्हणून आज आपणाला कवितेकडे पाहता येईल.

संदर्भ ग्रंथ :

१. जाधव मनोहर, प्रस्तावना, वादळातलं झाड, उर्मी प्रकाशन, जालना, प्र.आ. २०१७

२. खटिंग केशव, 'सालोसाल', प्रतिभा पब्लिकेशन्स, पुणे, प्र. आ. २०१३

३. जहागिरदार विश्वास, म. सा. पषिका (ग्रामीण साहित्य विशेषांक) जुलै १९८०

४. महाडिक लक्ष्मण, 'कुणब्यांची कविता', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, प्र. आ. २००३

५. पाटील विलास, 'भंगलेले अभंग', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. १९९७

६. धबडगे युवराज (संपा), '१९९० नंतरचे मराठी वाङ्मयातील विविध प्रवाह', न्यू वाईस पब्लिकेशन, औरंगाबाद, प्र. आ. २०१७

७. गवळी राजेंद्र, मृदगंध, नवरत्न प्रतिष्ठान, कुकाणा, प्र.आ. २०२३, पृ. १

◆◆◆

nma§nm[aH$ ñÌrXmñ¶ Am{U ñÌr ñdmV§Í¶

àm.S>m°. lrhar am`and Ym|S>,
`amR>r {d^mJ,
ami´> hÌVm B§{XamJm§Yr `hm{dÚmb¶, OmbZm.

^maV Xoe Am{U ^maVr¶ g§ñH¥$Vr hr AVr àmMrZ g§ñH¥$Vr n¡H$s EH$ Amho. `mÌ ^maVr¶ g§ñH¥$VrV gdm©ªZm g`mZ Ý¶m¶ { `imbm Zmhr. hr IoXmMr ~m~ Amho. B§J«O nydr© H$mimV g`mOmV MmVwd©Ê©¶ ì¶dñWm hmoVr. Ë¶m `wio B§J«Or Am `Xm{ZV Y`©gwYmaÊ¶mÀ¶m ~m~VrV AZoH$ à¶ËZ Pmbo. Ë¶mVM nmpíM`mË¶ {ejU àUmbrVyZ {Z`m©U Pmbobo VéU {¹ñVr Y`m©H$S>o diV hmoVo Ë¶m§Zm {¹ñVr Y`m©Vrb dmJUwH$sMo `hËd dmQ>V hmoVo. Voìhm H$mhr H$mi AgoM MmbV am{hbo Va qhXÿ Y`© Zï> Pmë¶m{edm¶ amhmUma Zmhr åhUyZ ~§Jmb `Yrb AmÚ g`mOgwYmaH$ amOmam` `mohZ am°¶ ¶m§Zr qhXÿ Y`m©Vrb A{Zï> àWm, éT>r, na§nam, A§YlÜXm, `wVunwOm, H$`©H$m§S>, d¥Vd¡H$ë¶, ~mb{ddmh gVrMr Mmb AmXr XmofXÿa H$aÊ¶mMm à¶ËZ Ho$bm. Ë¶mV Ë¶m§Zm gVrMr Mmb ~§X H$aÊ¶mV B§J«OmÀ¶m ghH$m¶m©Zo ¶e àmßV Pmbo. g`mO gwYmaÊ¶mgmR>r ~«må`hmo g`OmMr ñWmnZm Ho$br. ¶mM H$mimV XmXmo~m nm§Sw>a§J, AmË`mam` nm§Sw>a§J AmXr `§S>irZm åhUmdo {VVHo$ ¶e { `imbo Zmhr. `mÌ ¶mM H$mimV Hk$m§Vrdra `mË`m Á¶mo{V~m ’w$bo ¶m§Zr gË¶emoYH$s g`mO gwYmaUoMm nm¶m KVbm. Ë¶m§Zr AZoH$ H$ë¶mUH$mar gwYmaUm KS>dyZ AmUë¶m.

{dÕmohr {dMma ho Vbdmar noj`m OmñV Imobda H$m¶© H$aV AgVmo AgoM åhUmdo bmJob. H$maU nma§nm[aH$ MmVwd©Ê©ì¶dñWo {déÜX `mË`m ’w$bo ¶m§Zr àW` {dÕmohr {dMma noabm. Ë¶mMo ’${bV åhUOo AmOMr ñÌr hr nyU© ñdmV§Í¶mMm Cn^moJ KoV Amho. H$`©H$m§S>mÀ¶m ~§S>m {déÜX n{hbm P|S>m ’$S>H$ {dÊ¶mMo H$m¶© `mË`m Á¶mo{V~m ’w$bo ¶m§Zr Ho$bo.

àmMrZ H$mimnmgyZ ñÌrbm Xpae¶ ` ñWmZ XoÊ¶mV Ambo Amho. Iao Va àË¶oH$ ñÌr hr OZZr Amho. `mÌ ¶m OZZrbm ewÐ, Am~bm, g`OyZ {VÀ¶mda AZoH$ àH$maMo AÝ¶m¶ Ho$bo. Á¶m§Zr Y`© ~Zdbm Ë¶m Y`©dbS>çm ~«m`h `Um§Zr ñdV..À¶m `wbrMm {ddmh ñdmV§Í¶mda JXm AmUyZ {Vbm {dYdm ~ZdyZ R>odbo Voìhm Ë¶m§Zm Xpgè¶mMr H$m¶¶ qMVm, nwdu ~«må`U g`mOmV EH$Xm ñÌrMm {ddmh Pmbm Am{U Vr ¶m Zm Ë¶m H$maUmZo {dYdm Pmbr Va {Vbm nwÝhm Xpgam {ddmh H$aÊ¶mMr `mÝ¶Vm ZìhVr. ñÌr {df¶H$ éT>r na§nam AË¶§V Hk«w$a ñdémnmÀ¶m hmoË¶m. ñÌr¶m§Mr AdñWm Jwbm `mgmaIr hmoVr. d¡{XH$ H$mimnmgyZ ñÌrbm `mZmMo ñWmZ ZìhVo. qhXÿMmhr ñÌr¶m§H$S>o nmhmÊ¶mMm Ñ{ï>H$moZ hm ^moJdmXr hmoVm. Ë¶m§Zr ñÌr¶m§da OmMH$ ~§YZo KmVë¶mMo AZoH$ XmIbo Y`©J«§W, H$Wm, gm{hË¶mVyZ nhmd¶mg { `iVmV. `Zwñ`¥Vr `Ü¶o Va ñÌr¶m§Zm àmÊ¶m§Mm XOm© {Xbm Amho.

ñÌr ñdmVSÍ¶m¡Mm Zm¶H$ åhUyZ ‘hmË‘m Á¶mo{V~m ’w$bo ¶m§Mo Zmd ¿¶mdo bmJo‘. ‘hmË‘m ’w$bo ¶m§Zr 1848 ‘Ü¶o nwU¶m ‘Ü¶o ‘wbtgmR>r n{hbr emim H$mT>br d ñÌr {ejUmMm nm¶m KmVbm. Ë¶m H$mimV ñn¥í¶ Añn¥í¶Vo¶Mm H$ha Ambm hmoVm. gd©Ì ~«m‚hU g‘mOmMo dM©ñd {Z‘m©U Pmbo hmoVo. Voìhm gd©gm‘mÝ¶ ‘mUgmbm ‘hmË‘m ’w$bo ¶m§Zr EH$ ‘hm‘SÌ {Xbm. Vmo ‘hm‘SÌ åhUOo.

{dÚo{dZm ‘Vr Jobr

‘Vr{dZm JVr Jobr

JVr{dZm {dÎm Jobo

{dÎm{dZm ewÐ ImMbo

BVHo$ AZW© EH$m A{dÚoZo Ho$bo.

AÜ¶¶Z AÜ¶mnZmV ~«m‚hUm§Mr ‘³VoXmar dmT>bobr hmoVr. Vr H$‘r H$aÊ¶mgmR>r gd©Y‘© g‘^mdZoMm {dMma ‘m§S>bm. ~wpÜXàm‘mÊ¶dmXmMm AmYma KoVbm. OmVr¶Vm Zï> H$aÊ¶mMm à¶ËZ Ho$bm. g‘mOmVrb éT>r na§nadMr OmonmgZm H$aUmam EH$ ‘od dJ© åhUOo ñÌr Amho ho Amoi¿yZ ñÌr¶m§Zm EH$ XmoZ A{YH$ma XoÊ¶Mmnoj Ë¶m§Zm nwéfmÀ¶m ~amo~arMo h³H$ {Xbo nm{hOoV hr ^y{‘H$m ‘m§S>Vm¶Zm ‘hmË‘m ’w$bo åhUVmV.

^maVr¶ g‘mOmV pñÌ¶m§Mo OrdZ AË¶§V H$ï>Xm¶H$ Agë¶m ‘wio Ë¶m§Zm ¶m OmoI§S>mVyZ gmoS>dÊ¶mgmR>r ’w$ë¶m§Zr ~mb{ddmhmg {damoY, {dYdm§Zm {ddmhmg àmoËgmhZ {Xbo. {dYdm Aml‘mMr ñWmnZm Ho$br. ~hþnËZtÀ¶m A{Zï> àWobm nm¶~§X KmVbm. {ejUmMo Xma gd©M ñÌr¶m§gmR>r ‘moH$io Ho$bo. Ë¶m§Zm nwéfmÀ¶m ~amo~arZo h³H$ AmhoV ¶mMr Om{Ud H$éZ {Xbr. ‘hmË‘m Á¶mo{V~m ’w$bo ¶m§À¶m {dMmamVyZ ñÌr OrdZmMm {dMma Ho$ë¶mg ñÌr¶m§À¶m {OdZmda ~«m‚hUmÀ¶m {dMmamMo àm~ë¶ Agë¶mMo OmUdVo. ~«m‚hUmMo H$g~ ¶m bmmZem nwñVH$mV ~«m‚hUm§Zr Amnë¶m A³H$b Cemar Zo g§nwU© Xoe H$gm H$m~rO Ho$bm hmoVm d ñÌr¶m§Zm Xmgr H$éZ Amnë¶m {dMmamÀ¶m àm~ë¶mV ~m§YyZ R>odbo hmoVo Vo nXmonXr OmUdVo. b¾mZmÀ¶m dbir Cnda ñÌrnwéfm§Mo ^mopJ~i dË¶mMr gwÌ Hw$§S>br OwiVr H$s Zmhr, Ë¶m§À¶m b¾mZ§Va d¡dmhrH$ OrdZ gwIr g‘¥ÜXrZo, AmZ§XmV OmUma H$m Zmhr ho ^{dî¶ ~KyZ ~«m‚hU gm§Jm¶Mo Ë¶m {dMmamMo àm~ë¶ AmO 150 Vo 200 dfm©Z§Vahr nhmd¶mg { ‘iVo. OÝ‘boë¶m ~mimMr dbi Am{U Ë¶mÀ¶m Zm‘H$aUmmgyZ gwé Pmbobr Hw$§S>br àË¶oH$mÀ¶m OrdZmV ‘¡bmMm XJS> hmodyZ ~gbr. H$moUVo dhÌ H$Yr Kmbmdo, H$moUVo dhÌ Kmby Z¶o ¶mmgyZ ‘ZmMr {dMma Ymam R>abr Amho. ¶m àWm na§nadMm BVH$m nJS>m g‘mO ‘mUgmda ~gbobm Amho H$s, Ë¶mV ñÌr¶m ‘moR>çm à‘mUmda AmS>H$ë¶m Ë¶m AmOhr ~mhoa nS>m¶bm V¶ma Zmhr V. Ë¶mV OmVr ~mhoa {ddmh H$aUmè¶m ñÌr nwéfm§Zm g‘mO ‘mÝ¶Vm ZìhVr Am{U Vgo KS>boM Va Ë¶mbm g‘mOmVyZ dmirV Q>mH$bo Om¶Mo. g‘mO Ë¶mMm ~{hîH$ma H$am¶Mm. ’w$bo ~«m‚hUm§À¶m ^mfoV åhUVmV..

naOmVrda Vwåhr gmony ZH$m &&

~wS>{dVm'wHmY©'rf| &&

dS>rb YmHw$Q>o ñVdhr C^¶Vm§Mo &&

n§M ñdÐmVrMo {ZdSy>Zr &&

Xodm àmW©yZr¶m Kmbmdr 'mi &&

'oiD$Zr 'oi AmZ§XmMm &&

¶mbm {damoY H$aVm§Zm Omo{V~m åhUVmV.

~«måhUm§Mo ¶bWo Zmhr à¶moOZ

Úmdo hmH$boyZ OmoVr åhUo

~m'Zr H$mdm g'OwZ ¿¶mdm.

¶mÁ¶moVr~mÀ¶m {dMmamV ~«måhUm§Mm H$mdm g'OyZ Amboda Amho.

Jwbm'{Jar ¶m Jk<§WmMm {dMma Ho$ë¶mg ~«måhUm§Zr ñÌr nwéf XmoKm§Zmhr ~§{YñV H$éZ gmoS>bo Amho. éT>r na§naoÀ¶m OmoIS>mVyZ H$moUmhr ~mhoa ¶m¶bm V¶ma Zmhr. na§Vy ñdmV§Í¶mÀ¶m 50 dfm©Z§Va Joë¶m 20 Vo 25 dfm© 'Ü¶o ~«måhUm§À¶m {dMmamMo àm~ë¶ H$ 'r hmodyZ gd© OmVr Y'm©Vrb ñÌr nwéf Zì¶m {dMmamZo ào[aV hmodyZ ñdV… {ZU©¶ KoV Amho. Ë¶mV Amnë¶mbm ñÌr {dH$mgmÀ¶m g§H$ënZm 'moR>çm à 'mUmda nhmdî¶mg { 'iVmV.

ñÌr {dH$mgmÀ¶m {Xem 19 ì¶m Am{U 20 ì¶m eVH$mÀ¶m n[adV©Z dmXr {dMma YmaoVyZ ñÌr¶m§Zm {dH$mgmÀ¶m dmQ>m {Xgy bmJë¶m. ñÌr {eHy$ bmJbr, {VÀ¶mda hmoUmao AÝ¶m¶ AË¶mMma PyJméZ XoD$Z Amnë¶m {OdZmMm ñdV§Ì {dMma H$éZ bmJbr. Ë¶m 'wio nwéf àYmZ g§ñH¥$Vrbm hmXbo ~gy bmJbo. Mwb Am{U 'wb ~KUmar ñÌr Kam~mhoa nSy> bmJbr. dmMZ, boIZ H$é bmJbr. ZmoH$arÀ¶m {Z{ 'ÉVmZo ñdV..Mm {dMma A§ 'bmV AmUy bmJbr. Ë¶mVyZ Zì¶m n[adV©ZmMr nhmQ> hmody bmJbr. b¡>ZmÀ¶m Mmbr [aVVyZ éT>r na§naoVyZ Vr ~mhoa ¶ody bmJbr. ~mb {dmhmbm {damoY H$é bmJbr, Ammbm OmoS>rXma {ZdS>Ê¶mMo ñdmV§Í¶ Amnë¶mbm Agbo nm{hOo Ago VrMo 'V ~mhoa ¶ody bmJbo, Oem ñÌr¶m ~Xbë¶m Vgo g'mOmbmhr ~XbUo ^mJ hmody bmJbo. 'wbo Mm§Jbr {ZmOÊ¶mgmR>r AmB© Mm§Jbr Agbr nm{hOo. AmB© gw{e{jV Agë¶m{edm¶ 'wbo Mm§Jbr emhUr hmoV Zmhr V hm {gÜXm§V OJmVrb {dÜdmZm§Zr 'm§S>bm Vmo gÌr¶m§Mr AmË 'gmV Ho$bm Am{U Ë¶m§Zm n[adV©ZmMr {Xem {Xgy bmJbr. gm'm{OH$ H$m¶m©V pñÌ¶m§Zr ^mJ ¿¶mdm. hr AmZ§XmMr Jmoï> Amho. ñÌr Am{U nwéf ¶m XmoKm§À¶m gmømZo Ogm g§gma MmbVmo Vgm g'mOhr XmoKmda MmbVmo. ñÌr nwéf AmnAmnë¶m dJm©Mo à{V{ZYrËd H$aVmV Ë¶mV nwéfmZo {H$Vr mmoQ> {VS>H$sZo gm§{JVbo Var Iao dmQ>V Zmhr. nU ñÌrMr JmoîQ> ñÌrZo gm§{JVbr H$s Vr Iar dmQ>Vo. gm'm{OH$ ì¶gZ, do^rMmamV nwéfm§Mm dmQ>m 'moR>m Amho. Va ¶mV ñÌr¶m§Mo à 'mU H$ 'r Amho. ñÌr¶m§Zm g§gmamMr AmoT> AgVo Va nwéf {~ZYmñV dV©Z H$arV AgVmo. VgoM n«ma§^rÀ¶m H$minV amOH$s¶ joÌmV pñÌ¶m§Mm dmQ>m '$ma ZJÊ¶ ñdémmMm hmoVm. Ë¶mV

nwéf '§S>ir 'moR>çm à'mUmda hmoVo. AmVm ~Xbë¶m H$m¶ÚmZwgma ñÌr¶m§Zm amOH$maUmVhr à{V{ZYrËd { 'iV Amho. Ë¶m ¶eñdr nUo amOH$maUmMr Ywam gm§^miV AmhoV. {Xbodbr O~m~Xmar nwéfmnojmhr ¶eñdrnUo nma nmS>Vm§Zm {XgV Amho. ñÌr¶m§Zr gd© joÌmV ¶eñdrnUo ñnYm© Ho$ë¶mg Ë¶mV g'mOmMo {hV Amho. AmO {ejU joÌmV nwéfmnojm ñÌr¶m§Mm H$ 'mbrMm gh^mJ Amho. Va CÚmo{JH$ joÌmVhr ¶eñdr CÚmoOH$ ñÌr¶m nhmd¶mg { 'iVmV. àma§^rÀ¶m H$mimV ñÌr¶m§Zm Am{W©H$ ñdmV§Í¶ ZmH$mabo hmoVo. Ë¶m 'wio Ë¶§§mMr pñWVr X¡¡Zr¶ Pmbr hmoVr. Ë¶m namdb§~r Pmë¶m hmoË¶m AmVm ~XbË¶m g'mO ì¶dñWoV pñÌ¶m§Zm nwU©nUo Am{W©H$ ñdmV§Í¶ Amho. Am{W©H$ ñdmV§Í¶ { 'imbobo Amho. Ë¶m 'wio Ë¶m ñdV§Ì {OdZ OJy bmJë¶m Amho. Ë¶m 'wio g 'mO gwYmaUm Va Pmbr M d pñÌ¶m§Zm g 'mO g§Yr { 'imbr AmVm pñÌ¶m§Mo Xmñ¶ËdmMo OrdZ g§nbo Amho. VrZo Zì¶m ¶wJmV ñdV..Mr doJbr AmoiI {Z 'm©U Ho$br Amho. O'rZmmgyZ AmH$memV, A§VamimV {VZo ñdV..Mr AmoiI {Z 'm©U Ho$br Amho. åhUyZ ho ¶wJ ñÌr Xmñ¶mMo ZgyZ ñÌr ñdmV§Í¶mMo Amho ho 'mÝ¶ H$amdo bmJVo. åhUyZ Á¶mo{V~m ¶m 'hmZ Hk$m§VrH$maH$mbm eVXm àUm'.

g§X^©J«§W..-

1. 'hmË'm 'w$bo g'J« dmL>'¶...g§mmXH$ lr YZ§O¶ {H$a BË¶mXr

2. ñÌr {dH$mgmÀ¶m mmD$b IwUm...g§mmXH$ S>m°.ñdmVr H$d}

3. Jmoï> mmgi>rMr...em§Vm {H$bm}ñH$a

4. AYw{ZH$ 'amR>r dmL>'¶mMr gm§ñH¥VrH mmíd©^w'r... 'dhVm nãbrHo$eZ nwUo

5. 'amR>r dmL>'¶mMm B{Vhmg...g§mmXH$ am.lr.OmoJ

6. ñÌr OrdZ {df¶H$ pñWË¶§Vao nwUo n[aga...Xoe'wI ~m.Z.

7. '{hbm Am{U H$m¶Xm...Omoer e§.mm. {dO¶m àH$meZ nwUo.

◆◆◆

सहकारी संस्थांच्या लेखापरीक्षणातील विशेष अहवाल

(Special Reports) : १) विशेष अहवाल (प्रशासकीय), २) विनिर्दिष्ट अहवाल

संशोधक विद्यार्थीनी : स्वाती विश्वनाथ कोंढाळकर
वाणिज्य विभाग,
के.आर.टी.आर्टस, बी.एच.कॉमर्स,
ए.एम. सायन्स(के.टी.एच.एम.)कॉलेज, नाशिक.

संशोधन मार्गदर्शक : प्राचार्य डॉ. रमेश दगु दरेकर
प्राचार्य तथा संशोधन मार्गदर्शक
के.आर.टी.आर्टस, बी.एच.कॉमर्स,
ए.एम. सायन्स(के.टी.एच.एम.)कॉलेज, नाशिक.

गोषवारा :

संस्थेच्या लेखापरीक्षणाचा उद्देश संस्थेच्या कामकाजातील त्रुटी, चुका, अपहार, फसवणूक शोधणे आणि मार्गदर्शन करणे हा आहे. कारण लेखापरीक्षणाची मानक तत्त्वे सांगतात की, लेखापरीक्षण कालावधीदरम्यान होणारी फसवणूक, गैरवापर, अपहार, अफरातफर आणि गैरव्यवहार शोधणे हे लेखापरीक्षकाचे प्राथमिक कर्तव्य आहे. फसवणूक, गैरव्यवहार आणि अपहारांचा शोध घेतल्यानंतर, लेखापरीक्षकाला दोषींविरुद्ध फौजदारी गुन्हे दाखल करावे लागतात. एफ.आय.आर. दाखल करण्यासाठी लेखापरीक्षकाला निबंधकाची परवानगी घेणे आवश्यक आहे. सदर प्रकरणाची संपूर्ण माहिती निबंधकांच्या निदर्शनास आणण्यासाठी लेखापरीक्षकाला प्रथम निबंधकांना लेखापरीक्षण अहवालासोबत विशेष अहवाल सादर करणे आवश्यक आहे. विशेष अहवालावरुन संस्थेतील गंभीर व विशेष गैरबाबी वेळीच कारवाई होण्याच्या दृष्टीने निबंधकांच्या निदर्शनास येतील व त्यावरुन सदर बाबींची शहानिशा करुन पुढील कायदेशीर कारवाई करणे आवश्यक आहे याची खात्री झाल्यावर संस्थेवर वेळीच कारवाई होण्याच्या दृष्टीने निबंधक संबंधित लेखापरीक्षकांना संस्थेवर फौजदारी कारवाई करण्यासाठी प्राधिकृत करेल.

लेखापरीक्षक सदर बाबींबाबत पुढील योग्य ती कार्यवाही होण्याच्या दृष्टीने निबंधक कार्यालयाकडे विशेष अहवाल सादर करतात. हे अहवाल दोन प्रकारचे असतात. १) (प्रशासकीय) विशेष अहवाल : प्रशासकीय नियमबाह्य कामकाजाबाबत : प्रशासकीय कारवाईसाठी विशेष अहवाल २) विनिर्दिष्ट अहवाल : आर्थिक अफरातफर / अपहार / गैरविनियोग / गैरव्यवहार बाबत : फौजदारी कारवाईसाठी विशेष अहवाल.

प्रस्तावना :

सहकारी संस्थांचे वैधानिक लेखापरीक्षण हे दरवर्षी वेळेत होणे आवश्यक असते. सहकार वर्ष व आर्थिक वर्ष हे १ एप्रिल ते ३१ मार्च असे असते. संस्थेची आर्थिक पत्रके व वार्षिक कामकाज अहवाल देखिल या कालावधीचा असतो. प्रत्येक सहकारी संस्थेचे ३१ मार्चला आर्थिक वर्ष संपल्यावर त्या वर्षाचे वैधानिक लेखापरीक्षण होणे अतिशय आवश्यक असते. संस्थेचे लेखापरीक्षण सप्टेंबर अखेरपर्यंत करुन घेण्याचे कायदेशीर बंधन संस्थांवर आहे. संस्था प्रकारानुसार तसेच संस्थेच्या व्याप्तीनुसार वैधानिक लेखापरीक्षणापूर्वी अंतर्गत लेखापरीक्षण होणे आवश्यक असते.

लेखापरीक्षक हा सहकारी संस्थांचा मित्र, तत्वज्ञ आणि मार्गदर्शक असतो. सहकारी संस्थांचे लेखापरीक्षण हे

शासकीय नामतालिकेवरील मान्यताप्राप्त लेखापरीक्षक करतात. शासकीय नामतालिकेवरील मान्यताप्राप्त लेखापरीक्षक पुढीलप्रमाणे असतात. १) शासकीय लेखापरीक्षक, २) सनदी लेखापाल आणि फर्मस, ३) प्रमाणित लेखापरीक्षक आणि फर्मस.

सहकारी संस्था महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६० व नियम १९६१ तसेच संस्थेचे मंजुर उपविधी / पोटनियम यानुसार कामकाज करणे बंधनकारक आहे. त्याप्रमाणेच कामकाज केले तर संस्थेचे आर्थिक स्थैर्य चांगले असते. सभासदांचे हितास बाधा पोहोचत नाही. परंतू संस्थेने नियमबाह्य कामकाज केले किंवा कायद्याचे उल्लंघन केले तर संस्थेच्या कामकाजाचा तोल ढळून संस्थेचे आर्थिक स्वास्थ बिघडते. या बाबी लेखापरीक्षकांच्या निदर्शनास येतात. लेखापरीक्षक सदर बाबींचे पुढील योग्य ती कार्यवाही होण्याच्या दृष्टीने निबंधक कार्यालयाकडे संबंधित संस्थेच्या लेखापरीक्षण अहवालासोबत विशेष अहवाल सादर करतात. हे अहवाल दोन प्रकारचे असतात. १) विशेष अहवाल २) विनिर्दिष्ट अहवाल.

सहकारी संस्था महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६० कलम ८१ पोटकलम (५ब) परंतुक एक अन्वये लेखापरीक्षकाची अपराधाचा प्रथम माहिती अहवाल दाखल करण्याची जबाबदारी :- घ्पोटकलम (५ब) मध्ये तीन परंतुके नव्याने दाखल करून पहिल्या परंतुकान्वये लेखापरीक्षकावर त्याने आपल्या लेखापरीक्षा अहवालात; कोणतीही व्यक्ती, लेख्यासंबंधातील कोणत्याही अपराधाबद्दल किंवा इतर कोणत्याही अपराधाबद्दल दोषी आहे या निष्कर्षापर्यंत आला असेल, त्याने त्याचा लेखापरीक्षा अहवाल सादर केल्याच्या दिनांकापासून पंधरा दिवसांच्या आत निबंधकाकडे विशेष अहवाल सादर करण्याची जबाबदारी टाकली आहे. त्यापूर्वी लेखापरीक्षकाने निबंधकाची लेखी परवानगी घ्यावयास पाहिजे व अशी परवानगी मिळाल्यानंतर त्याने अपराधाचा प्रथम माहिती अहवाल सादर करणे आवश्यक आहे. असा विशेष अहवाल सादर करण्यास कसूर करेल, तो अनर्ह ठरला जातो व त्याचे नाव लेखापरीक्षकांच्या नामिकेमधून (पॅनेल) काढून टाकले जाऊ शकते आणि निबंधकास योग्य वाटेल अशा इतर कोणत्याही कारवाईस पात्र ठरतो.ङ

१. विशेष अहवाल : प्रशासकीय कारवाईसाठी विशेष अहवाल :

(प्रशासकीय नियमबाह्य कामकाजाबाबत)

ज्या परिस्थितीत प्रशासकीय विशेष अहवाल सादर करणे आवश्यक आहे अशा बाबी खालीलप्रमाणे आहेत : -

(अ) ज्या प्रकरणांमध्ये कायदा, नियम किंवा सोसायटीचे मंजुर उपविधी यातील महत्त्वाच्या तरतुदींचे उल्लंघन झाले आहे, जसे की वार्षिक सर्वसाधारण सभा वेळेत न होणे, निवडणुकीत अनियमितता किंवा पदाधिका?यांची नियुक्ती, नियमितपणे समितीच्या बैठका घेण्यात अपयश, कोरमशिवाय व्यवहार इ.

(ब) उपविधीतील नियमांशी एकरूप नसलेले उपक्रम, कलम ७० च्या तरतुदींनंतर किंवा उपनियमांद्वारे परवानगी नसलेल्या व्यवसायात निधीची गुंतवणूक.

(क) ज्या प्रकरणांमध्ये पदाधिका-यांनी व्यवहार केले आहेत, ज्यामुळे संस्थेचे नुकसान झाले आहे.

इतरही अनेक बाबी, ज्या लेखापरीक्षकांना प्रशासकीय अधिकाऱ्यांच्या विशेष निदर्शनास आणून देण्याची इच्छा असेल, अशा सर्व प्रकरणांमध्ये लेखापरीक्षकाने विशेष अहवाल सादर करावा.

विशेष अहवाल सादर करताना लेखापरीक्षकाने काही महत्त्वाच्या बाबींवर लक्ष देणे आवश्यक असते. प्रथमतः त्याने स्वतःचे समाधान केले पाहिजे की अशी परिस्थिती अस्तित्वात आहे, ज्यात विशेष अहवाल सादर करणे आवश्यक आहे किंवा अशा काही बाबी आहेत ज्या त्याला महत्त्वाच्या वाटतात. त्यामुळे त्यांचे विशेष अहवाल महत्त्वाच्या बाबींपुरते मर्यादित असावेत ज्यावर काही प्रशासकीय कारवाईची मागणी केली जाते.

२. विनिर्दिष्ट अहवाल : फौजदारी कारवाईसाठी विशेष अहवाल :

(आर्थिक अपहार / अफरातफर / गैरविनियोग / गैरव्यवहार बाबत)

ज्या परिस्थितीत विनिर्दिष्ट अहवाल सादर करणे आवश्यक आहे अशा बाबी खालीलप्रमाणे आहेत : -

(अ) ज्या प्रकरणांमध्ये पदाधिका-यांनी व्यवहार केले आहेत, ज्यामुळे संस्थेचे नुकसान झाले आहे आणि ज्या प्रकरणांमध्ये त्यांनी बाजारातील चढ-उतारांचा फायदा घेतला आहे आणि स्वतःचा फायदा करून घेतला आहे किंवा प्रसंगी संस्थेचे नाहक नुकसान झाले आहे.

(ब) अनियमित कर्ज, बेनामी कर्जे, अपुरी किंवा अस्तित्वात नसलेली सुरक्षा कर्ज, समितीचे सदस्य आणि त्यांचे नातेवाईक किंवा काही प्रभावशाली सदस्यांना असमान कर्ज, इ.

(क) अधिका-यांनी घेतलेले आगाऊ रकमेचा हिशोब दिलेला नाही किंवा रोख रक्कम परत केली नाही किंवा नंतर खात्यात डेबिट केले; रोख रक्कम किंवा संस्थेच्या इतर मालमत्तेचा तात्पुरता गैरवापर.

(ड) निष्फळ किंवा आक्षेपार्ह खर्च, संस्थेच्या आर्थिक स्थितीशी किंवा प्रसंगाच्या महत्त्वाच्या तुलनेत असमान खर्च.

(इ) हिशोबातील खोटेपणा करणे, दप्तरात खाडाखोड करणे. संस्थेच्या रेकॉर्डमध्ये नसलेला व्यवहार नोंदविणे किंवा संस्थेच्या रेकॉर्डमध्ये असणारे काही व्यवहार नोंदी काढून टाकणे यामुळे संस्थेचे नुकसान होऊन तसेच संबंधित घटकाचा विश्वासघात होईल, असे कृत्य.

अफरातफरीचे प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत :

१) पैशाची अफरातफर

अ) रोख रकमेची अफरातफर : रोख रकमेची अफरातफर प्रामुख्याने पुढीलप्रमाणे होते.

जमा झालेल्या रकमेची नोंद न करणे.

संस्थेत जमा झालेल्या रकमेपेक्षा कमी रकमेची नोंद करणे.

प्रत्यक्षात न केलेल्या खर्चाच्या खोट्या पावत्या करुन अपहार.

चुकीच्या नोंदींद्वारे रोख रकमेची अफरातफर.

२) मालाची अफरातफर.

३) हिशोबातील खोटेपणा किंवा आर्थिक परिस्थितीचा देखावा किंवा गवाक्ष प्रसाधन.

सहकारी संस्थांचे लेखापरीक्षक त्यांच्या लेखापरीक्षणादरम्यान सहसा खालीलप्रमाणे फौजदारी गुन्हे दाखल करतात :

१. अप्रामाणिक विनियोग

२. एखाद्या व्यक्तीने दुस?याच्या मालकीच्या मालमत्तेचा स्वत: च्या वापरासाठी केलेले रूपांतर किंवा त्या मालमत्तेची विल्हेवाट.

३. मालमत्तेवर वर्चस्व.

४. संस्थेच्या निधीचा गैरवापर केला गेला आहे.

५. अप्रामाणिकपणे वस्तुस्थिती लपवणे.

६. चुकीच्या गोष्टीवर विश्वास ठेवण्यास प्रवृत्त करणे किंवा चुकीची दिशाभूल करणे.

७. बनावट दस्तऐवज किंवा इलेक्ट्रॉनिक बनावट रेकॉर्ड तयार करुन खरे म्हणून वापर करणे.

८. खोटे कागदपत्र बनवणे.

९. मौल्यवान सुरक्षा-इच्छापत्राची बनावट कागदपत्रे तयार करणे.

१०. हिशोबात नोंदी जाणीवपूर्वक वगळणे.

११. कायदेशीर कराराचे उल्लंघन.

१२. बेकायदेशीर कृत्य केले जाते किंवा कायदेशीर कृत्य बेकायदेशीर मार्गाने केले जाते.

१३. चुकीचा नफा किंवा तोटा.

विशेष अहवाल सादर करण्याची आवश्यकता :- कलम ८१ (५ब) नुसार, लेखापरीक्षकास असे आढळून आले की, समितीच्या कोणत्याही सदस्याने किंवा सोसायटीच्या अधिकाऱ्यामुळे किंवा संस्थेच्या कोणत्याही सदस्यामुळे सोसायटीचे नुकसान होऊन आर्थिक अनियमितता झाल्यास नंतर लेखापरीक्षक लेखापरीक्षण अहवालासह निबंधकांकडे विशेष अहवाल सादर करेल. विशेष अहवाल दाखल केला नसल्यास व ही बाब निबंधकाच्या निदर्शनास आल्यास लेखापरीक्षकाने त्याच्या कर्तव्यात कसुर करुन निष्काळजीपणा केला आहे असे समजुन तो लेखापरीक्षक म्हणून नियुक्तीसाठी अपात्रतेच्या कारवाईसाठी पात्र ठरेल किंवा निबंधकांना खात्री झाल्यानंतर नियमाप्रमाणे इतर कोणत्याही कारवाईसाठी पात्र असेल.

अपहाराची जबाबदारी निश्चित करण्यापूर्वी लेखापरीक्षकाने संबंधित व्यक्तींना नैसर्गिक न्याय तत्वानुसार त्यांचे म्हणणे सादर करण्याची योग्य संधी देणे आवश्यक आहे. तसेच संबंधित व्यक्तींनी सादर केलेला त्यांचा खुलासा व कागदपत्रे यांची शहानिशा करुन लेखापरीक्षकाने अपहार / गैरव्यवहाराच्या जबाबदारीच्या अनुषंगाने योग्य त्या निष्कर्षाप्रत येऊन स्वयंस्पष्ट अभिप्राय नमुद करणे आवश्यक आहे.

विशेष अहवालाची रचना :- लेखापरीक्षकाने सादर केलेल्या विशिष्ट अहवालात गैरव्यवहार किंवा फसवणूकीसाठी जबाबदार असलेल्या व्यक्ती, अपहार / गैरवापर करण्यात आलेली रक्कम, गुन्ह्याचे ठिकाण, गुन्ह्याचा कालावधी, ती व्यक्ती कोणत्या क्षमतेत जबाबदार आहे, कायदेशीर बाबी स्पष्टपणे पाहणे आवश्यक आहे. प्रकरणातील, स्पष्टीकरण देण्यासाठी किंवा माहिती सादर करण्यासाठी लेखापरीक्षकाने केलेल्या कृती आणि

नैसर्गिक न्यायासाठी संधी, जबाबदार व्यक्तींकडून मिळालेले उत्तर, उत्तरे न स्वीकारण्याचे कारण, गोळा केलेली कागदपत्रे आणि त्यातील संबंध, गुन्हेगाराची कार्यपद्धती, गोळा केलेले पुरावे इत्यादी. या मुद्यांचे स्पष्टीकरण पुढील परिच्छेदांमध्ये केले आहे.

१) प्रास्ताविक :- यात लेखापरीक्षण झालेल्या संस्थेचे नाव, लेखापरीक्षणाचा कालावधी, लेखापरीक्षण अहवाल सादर करण्याची तारीख, लेखापरीक्षण अधिकाऱ्याचे पद, लेखापरीक्षणासाठी अधिकृतता जसे की संस्थेने किंवा निबंधकांद्वारे नियुक्त केलेले आदेश यासह समावेशीत असते.

२) संक्षिप्त सारांशासह जबाबदार व्यक्ती :- यात जबाबदार व्यक्ती ज्याची मालमत्तेवर ताबा असण्याची क्षमता, जसे की अध्यक्ष, सचिव, कोषाध्यक्ष, रोखपाल, व्यवस्थापकीय संचालक इ. त्यांना उपनियम, त्यांची नियुक्ती, शिष्टमंडळ दिलेले अधिकार, विशिष्ट आदेश किंवा उपनियमांद्वारे अधिकार, अधिका-यांची कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्या असाव्यात. गैरवापराच्या रकमेसह अवलंबलेली पद्धत थोडक्यात नमुद केली पाहिजे.

३) अवलंबलेली पद्धत :- अवलंबलेली पद्धत म्हणजे आरोपीने संस्थेच्या मालमत्तेचा गैरवापर करण्यासाठी अवलंबलेली पद्धत होय. त्या व्यक्तीने कसा गैरव्यवहार केला, कशा प्रकारे रक्कम विनियोग केली, रेकॉर्डमध्ये काही खोटेपणा किंवा बनाव आहे का, हे तपशीलवार दिले पाहिजे. बनवलेले दप्तर, खोटेपणाचे स्वरूप, अभिलेखन, खोटे दस्तऐवज अस्सल म्हणून वापरणे, अन्यथा इतर, सर्व प्रकरण येथे स्पष्ट केले पाहिजे.

४) स्पष्टीकरणे आणि पुरावे गोळा करणे :- लेखापरीक्षकाने गैरव्यवहार सिद्ध करण्यासाठी पुरावे गोळा करावेत आणि गैरव्यवहारास जबाबदार असलेल्या व्यक्तींकडून स्पष्टीकरणे मिळवावीत. दिलेल्या नोटिसा आणि संबंधित व्यक्तींकडून मिळालेले स्पष्टीकरण, शुल्क आकारण्यास वचनबद्धता किंवा नकार, स्पष्टीकरणांशी सहमत किंवा असहमत असल्याबाबत लेखापरीक्षकांचे मत येथे नमूद केले पाहिजे.

५) निष्कर्ष :- येथे लेखापरीक्षकाने जिल्हा सरकारी वकिलांकडून प्राप्त केलेले मत नमूद करावे, जेथे आवश्यक असेल तेथे, लेखापरीक्षकांनी व्यक्तींच्या जबाबदाऱ्या आणि त्यांची रक्कम याबद्दलचे मत स्पष्ट केले पाहिजे आणि पोलिसांकडे केस दाखल करण्याची परवानगी मागितली पाहिजे.

पुरावे :- लेखापरीक्षकाने गोळा केलेले सर्व पुरावे जोडावेत. प्राप्त केलेले स्पष्टीकरण, प्राप्त केलेले पुष्टीकरण, सदस्य अधिकारी किंवा इतरांकडून घेतलेली विधाने, कॅशबुक, वैयक्तिक खातेवही, बँक पासबुक, मंजुर ठराव, आदेश इत्यादी अभिलेखांचे गोषवारे, जिल्हा सरकारी वकील यांचे मत, जेथे आवश्यक असेल तेथे अवलंबलेली पद्धत क्रमानुसार संलग्न केले जावे.

कायदेशीर मत :- जेव्हा लेखापरीक्षकाला संस्थेत गैरव्यवहार झाल्याचे लक्षात येते, तेव्हा लेखापरीक्षकाने आवश्यक असल्यास जिल्हा सरकारी वकिलांकडून खटल्याच्या कायदेशीरपणाबद्दल केस करणे आवश्यक आहे की नाही याबद्दल निबंधकामार्फत कायदेशीर मत घेणे आवश्यक आहे. कलम ८१ मधील दुरुस्तीनुसार, निबंधकाकडून परवानगी घेणे आवश्यक आहे तसेच कायद्यान्वये न्यायालयात खटला चालवण्यास योग्य आहे आणि जबाबदार व्यक्तींवर तो यशस्वीपणे खटला चालविता येइल म्हणून कायदेशीर मत निबंधकामार्फत घेतले जाईल.

जबाबदारी निश्चित करणे :- ज्यांच्याविरुद्ध खटला चालवणे आवश्यक आहे अशा गैरव्यवहारासाठी जबाबदार असलेल्या व्यक्तींचा उल्लेख लेखापरीक्षण अहवाल आणि विशेष अहवालात नमूद करणे आवश्यक आहे. जबाबदारी निश्चित करताना हे लक्षात घेतले पाहिजे की जेव्हा आरोपी व्यक्तीने संस्थेच्या जंगम / स्थावर मालमत्तेचा अप्रामाणिकपणे गैरवापर / गैरव्यवहार / अफरातफर करुन त्याच्या स्वतःसाठी वापर केला तेव्हा अपहार होतो.

जेव्हा आरोपीला कोणतीही मालमत्ता सोपवली जाते किंवा मालमत्तेवर त्याचे वर्चस्व असते आणि तो स्वत:च्या वापरासाठी त्या मालमत्तेचा गैरवापर करतो किंवा त्याचे रूपांतर करतो किंवा त्याची विल्हेवाट लावतो तेव्हा विश्वासघात / विश्वासाचा भंग होतो. याचा अर्थ असा होतो की, आरोपीकडे संस्थेची मालमत्ता आहे आणि कायद्याच्या कोणत्याही दिशानिर्देशांचे उल्लंघन करून त्याने ती स्वतःच्या वापरासाठी रूपांतरित केली असेल किंवा त्याने त्याची विल्हेवाट लावली असेल.

त्यामुळे लेखापरीक्षकाने याची पुष्टी करणे आवश्यक आहे की, आरोपीला लेखी आदेशाने किंवा तोंडी सूचनांद्वारे मालमत्ता सोपविण्यात आली आहे. त्याची कर्तव्ये संस्थेने ठरवून दिली आहेत, ती पार पाडण्यासाठी आणि कर्मचारी, अधिकारी इत्यादी म्हणून त्याच्यावर संस्थेचा विश्वास आहे. अशी जबाबदार व्यक्ती आदेशाद्वारे, किंवा अधिनियम, नियम किंवा उपनियमांनुसार मालमत्तेवर ताबा मिळवते आणि मालमत्तेचा गैरवापर करते.

रक्कम निश्चित करणे :- लेखापरीक्षकाने गैरव्यवहाराच्या पद्धतींचा विचार करून रक्कम निश्चित करावी. ज्या मालमत्तेचा गैरवापर / अपहार केला गेला आहे, त्या मालमत्तेचे मुल्यांकन, विविध अपहार प्रकारातील रकमांचे एकत्रीकरण करुन रकमेची निश्चिती विनिर्दिष्ट अहवालात असणे आवश्यक आहे.

तक्रार नोंदविणे :- निबंधकांकडून प्राधिकृत केल्यानंतर, ज्या संस्थेत गुन्हा घडला आहे त्याची लेखापरीक्षकाने संबंधित पोलिस स्टेशनला तक्रार नोंदविणे आवश्यक आहे. लेखापरीक्षकांनी गैरव्यवहाराची पद्धत आणि पद्धती, लेखापरीक्षण अहवाल, त्याने गोळा केलेले कागदपत्रे किंवा पुरावे असणारा प्रथम माहितीचा अहवाल पोलिसांकडे नोंदवावा. या अहवालात लेखापरीक्षकाचे नाव, त्याचे पद, त्याला दिलेले अधिकार, संबंधित संस्थेचे तपासणी आदेश, संस्थेचे दप्तर जप्त करण्याचे अधिकार, गैरव्यवहार, रक्कम इ. साठी जबाबदार असलेल्या व्यक्ती अशा बाबी असाव्यात, जे पुढील तपासासाठी आवश्यक आहे. लेखापरीक्षकांनी संबंधित पोलीस ठाण्यात तक्रार नोंदविल्यानंतर अशा बाबतीत लेखापरीक्षकाला पोलिस अधिकाऱ्यांनाही मदत करावी लागते. काही कारणास्तव तक्रार नोंदवण्यास नकार दिल्यास, लेखापरीक्षक आपली एफ.आय.आर. लेखी स्वरूपात उच्च पोलीस अधिकाऱ्यांकडे दाखल करू शकतात.

प्रथम माहिती अहवाल (FIR : First Information Report) :-

फौजदारी प्रक्रिया संहिता १९७३ च्या कलम १५४ आणि कलम १५५ मध्ये भारतीय दंड संहिता प्रकरणांनुसार दखलपात्र अफरातफर, अपहार, गैरव्यवहार, फसवणूक, विश्वासभंग इत्यादींसाठी पोलिस

अधिका-यांकडे प्रथम माहिती अहवाल नोंदविण्याची तरतूद आहे. लेखापरीक्षकांना प्रथम माहिती अहवालाद्वारे तक्रार नोंदवावी लागते.

निष्कर्ष :

महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६० कलम ८१ पोट-कलम (५ब) मध्ये तीन परंतुके नव्याने दाखल करून पहिल्या परंतुकान्वये लेखापरीक्षकावर त्याने आपल्या लेखापरीक्षा अहवालात; कोणतीही व्यक्ती, लेख्यासंबंधातील कोणत्याही अपराधाबद्दल किंवा इतर कोणत्याही अपराधाबद्दल दोषी आहे या निष्कर्षापर्यंत आला असेल, त्याने त्याचा लेखापरीक्षा अहवाल सादर केल्याच्या दिनांकापासून पंधरा दिवसांच्या आत निबंधकाकडे विशेष अहवाल सादर करण्याची जबाबदारी टाकली आहे. त्यापूर्वी लेखापरीक्षकाने निबंधकाची लेखी परवानगी घ्यावयास पाहिजे व अशी परवानगी मिळाल्यानंतर त्याने अपराधाचा प्रथम माहिती अहवाल सादर करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे संस्था कामकाजात कायद्यान्वये वेळीच सुधारणा होऊन संस्था बंद पडण्यापासून वाचविता येईल. तसेच सहकारातील मुळ मुख्य घटक सभासद याचे हित राखता येईल.

संदर्भ :

१. महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६० व नियम १९६१ (सन २०१३ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्र. ३१ अन्वये सुधारित) लेखक ॲडव्होकेट ए.के.गुप्ते

२. महाराष्ट्र शासनाचे Co-operative Audit Manual (Revised Edition २०१९) Publisher : Commissioner for Co-operation & Registrar of Co-operative Societies, Maharashtra State, Pune.

३. मा. सहकार आयुक्त व निबंधक, सहकारी संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे यांचे कार्यालयीन परिपत्रक जा.क्र.स.आ/लेखापरीक्षण/परिपत्रक/चाचणी लेखापरिक्षण/११३१/ २०२१ दिनांक २२/०९/२०२१ च्सहकारी संस्थांमधील अपहार / गैरव्यवहाराच्या अनुषंगाने सादर करावयाच्या विनिर्दिष्ट अहवालाची रचना व कार्यपध्दतीबाबत.

◆◆◆

नव्वदोत्तरी मराठी कादंबरीतील शैक्षणिक जीवनाचे चित्रण

प्रा.डॉ.राजीव वैजनाथराव यशवंते
मराठी विभाग, सहयोगी प्राध्यापक
श्री गुरु बुद्धीस्वामी कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,पूर्णा(जं.)जि.परभणी

प्रस्तावना :

शिक्षण ही अविरत चालणारी प्रक्रिया आहे. माणसात अंतर्बाह्य बदल घडवून आणण्याची क्षमता शिक्षणात असते. शिक्षण जसे मानवात बदल घडवून आणते, तसेच समाजाच्या तत्कालीन गरजा व अपेक्षा या शिक्षणव्यवस्थेत बदल घडवून आणतात. समाजात घडणाऱ्या धार्मिक,सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक स्थित्यंतराचे परिणाम अपरिहार्यपणे शिक्षणव्यवस्थेवर पडल्याचे दिसून येते. समाजात घडत असणाऱ्या सकारात्मक व नकारात्मक बदलाच्या नोंदी साहित्यिक आपल्या साहित्यामधून घेत असतो. कादंबरी वाङ्मय प्रकारामध्ये उपलब्ध असणाऱ्या विस्तृत भाषिक अवकाशामुळे अशी स्थित्यंतरे नोंदवणे त्यामागील कारणांची चर्चा अथवा चिकित्सा करणे लेखकाला शक्य आहे. भारतीय समाजाच्या संदर्भात गुरुकुल व्यवस्थेपासून सुरू झालेली शिक्षणव्यवस्था ही काळाच्या ओघात घशिक्षणव्यवस्थाङ न राहता शोषण व्यवस्था म्हणून समोर आली आहे. संस्कारकेंद्र असलेले शैक्षणिकक्षेत्र अंतरबाह्य पोखरून गेले आहे. मुलत: ज्या उदात्त हेतूने ही सर्व व्यवस्था उदयास आली, त्या मागील मूळ हेतूच बदलल्याने शिक्षणव्यवस्थेत कार्यरत असणाऱ्या घटकाचे वर्तन, व्यवहार बदलत गेले आहेत. साहित्य समाजसापेक्ष कृती असल्याने शिक्षण व्यवस्थेत घडत गेलेल्या बदलाचे काळाच्या संदर्भात चिकित्सा होणे आवश्यक आहे. या अनुषंगाने हिपोलीन तेन या फ्रेंच समीक्षकाने मांडलेला विचार महत्त्वाचा आहे. त्यांच्या मतानुसार कोणतेही साहित्य हे वंश युगप्रवृत्ती आणि परिस्थिती यांची निर्मिती असते. भारताच्या संदर्भात इ.स. १९९० नंतर बदललेली राजकीय धोरणे विशेषता आर्थिक धोरणामुळे समाजातील घटकांच्या अंतरसंबंधात मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आले. भारतीय राज्यघटनेने घालून दिलेल्या कल्याणकारी राज्य या चौकटीला सुरुंग लावून भारताचे एका मुक्त अर्थव्यवस्थेत रूपांतर करताना, भारतामध्ये असणा?या परिघावरील लोकांच्या हिताची जबाबदारी कोण घेणार? याकडे राज्यकर्त्यांनी जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केले. अखिल भारतीय जनतेचे रूपांतर ग्राहक या संज्ञेत झाल्याने ग्राहक व विक्रेता हा संबंध महत्त्वाचा ठरला. शिक्षण व्यवस्थेतही या बदलाची सुरुवात इ.स. १८८५ साली सुरू झाली होती. सांगलीत स्वर्गीय वसंतदादा पाटील यांनी आपल्या साखर कारखान्यातील सभासदांकडून ठराविक रक्कम गोळा करून महाराष्ट्रातील पहिले शासकीय अनुदान नसलेले तंत्रविद्या देणारे अभियांत्रिकी माहाविद्यालय सुरू केले. साखर कारखान्यांची जागा व सभासदांचे भागभांडवल या जोरावर सभासदांच्या मुलांना व विशेषतः महाराष्ट्रातील विद्यार्थ्यांना अभियांत्रिकीचे शिक्षण देणारे विनाअनुदानित तत्त्वावरील महाविद्यालय सुरू झाले. हे महाविद्यालय सुरू करण्यामागची

भूमिका व तत्कालीन परिस्थिती जरी वेगळी असली तरी त्या माध्यमातून येणाऱ्या काळात साखर सम्राटाप्रमाणेच शिक्षणसम्राट नावाची नवीन शोषणकारी व्यवस्था जन्माला आली. या व्यवस्थेने शिक्षण व्यवहारात केलेला हस्तक्षेप इतका मोठा होता की, शिक्षणव्यवस्थेत कार्यरत असणाऱ्या सर्वच घटकांना याचा परिणाम भोगावा लागला. याचे प्रत्ययकारी चित्रण मराठी कादंबरीत मोठ्या प्रमाणात झालेले आहे. या कालखंडाच्या अनुषंगाने सुसंगत चिकित्सा होणे आवश्यक आहे.

विषयविवेचन :

मराठी कादंबरीतील शिक्षणव्यवस्थेचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्याची स्थूल मानाने पुढीलप्रमाणे विभागणी करता येऊ शकेल .

१) इ.स. १९६० पूर्वीच्या मराठी कादंबरीतील शिक्षणव्यवस्था.

२) इ.स.१९६० ते इ.स.१९९० पर्यंतच्या मराठी कादंबरीतील शिक्षणव्यवस्था .

३) इ.स.१९९० नंतरच्या मराठी कादंबरीतील शिक्षणव्यवस्था.

प्रस्तुत अभ्यासाच्या दृष्टीने निबंध विषयाची पूर्वपिटिका लक्षात घेणे आवश्यक आहे;पण निबंधाच्या विस्तारभयाचाही विचार करता, पहिल्या दोन कालखंडातील शिक्षणव्यवस्थेसंबंधाची कादंबरी या रचना प्रकारातून समाजव्यवस्थेचे चित्रण करणारे कादंबरीकार व त्यांनी वेध घेतलेल्या विषयाचा थोडक्यात आढावा पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

४) इ.स.१९६० पूर्वीच्या मराठी कादंबरीतील शिक्षणव्यवस्था :

इ.स.१९६० पूर्वी कादंबरी लेखन करणाऱ्या लेखकांपैकी वि.स.खांडेकर यांच्या 'उल्का' व 'अश्रू' या कादंबऱ्या तसेच साने गुरुजी यांची 'धडप' करणारी मुलेङ वा.म.जोशी यांची 'इंदू काळे सरला भोळे' ही पत्रात्मक कादंबरी, श्रीं.ना.पेंडसे यांची 'हद्दपार', वसंत कानेटकर यांची 'पंख' व्यंकटेश माडगूळकर यांची 'बनगरवाडी' इत्यादी लेखकांनी आपल्या कादंबरीमधून कमी अधिक प्रमाणात तत्कालीन शिक्षणव्यवस्था व या व्यवस्थेत कार्यरत असणाऱ्या घटकांचा आपला कथाहेतू साध्य करण्यासाठी चित्रण केलेले आहे. यातील मुख्य आशयसूत्रे खालीलप्रमाणे.

प्रमुख आशयसूत्रे :

१) या कादंबरीतील चित्रित झालेले शैक्षणिक जीवनाचे चित्र हे आदर्शवादी व ध्येयवादी स्वरूपाचे आहेत.

२) अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत आपले ज्ञानदानाचे वृत्त जोपासणारे वृत्तस्थवृत्तीचे शिक्षक या कादंबरीत रेखाटण्यात आलेले आहेत.

३) ज्ञानदान आणि शिक्षण ही व्यवस्था राष्ट्र निर्माणाची मुख्य वाहक असून शिक्षण देणे आणि घेणे हे राष्ट्रीय कार्य आहे. अशी धारणा या काळातील कादंबरीतून ध्वनित होताना दिसते.

राष्ट्र उभारणीच्या कार्यात सहभाग नोंदवण्यासाठी म्हणून शिक्षणसंस्थांची निर्मिती करून अपुऱ्या सुविधातही संस्कारक्षम शिक्षण देण्याकडे कल दिसून येतो.

वरील आशयसूत्रे कादंबरीत कथांकित होण्यामागील कारणांची चिकित्सा केल्यास असे दिसून येते की, यातील बहुतांश कादंबरीत चित्रित झालेला कालखंड स्वातंर्त्यपूर्व कालखंड आहे. समाज जीवनातील शिक्षणव्यवस्था व त्या अनुषंगिक घटकाचे चित्रण करणारे कादंबरी लेखक हे अभिजन वर्गातील असून ज्ञान देण्याची व घेण्याची सामाजिक मक्तेदारी या वर्गाकडे हजारो वर्षांपासून राहिलेली आहे. त्यामुळे अभिजन वर्गाचा या शिक्षेकी पेशाकडे पाहण्याचा एक आदर्शवादी दृष्टिकोन आशयातून सहजपणे ध्वनित होतो. इ.स.१९९० नंतरचा काळ हा महात्मा गांधी यांच्या कार्यकर्तृत्वाने भारावून गेलेला काळ असल्यामुळे गांधीजीची साधनसुचिता आदर्शवादाच्या संकल्पना, नैतिकमूल्य या सर्वांच्या प्रभावाखाली तत्कालीन लिहिता लेखक वर्ग होता. याचाही परिणाम कादंबरीवर झालेला दिसून येतो.

२) इ.स.१९६० ते इ.स.१९९० या कालखंडातील कादंबरीमधील शैक्षणिक स्थिती. इ.स.१९६० पूर्वीच्या कादंबरीतील आशयाच्या संदर्भात इ.स.१९६० नंतरच्या कादंबरीत व्यामिश्र अनुभूतींना स्थान मिळाल्याचे स्पष्ट दिसून येते. इ.स.१९५० ला स्वीकारलेली राज्यघटना,घटनादत्त अधिकारामुळे शिक्षणाचे झालेले सार्वत्रिकीकरण. इ.स. १९४७ पासून ते इ.स. १९६० पर्यंतच्या काळात शिक्षण सुधारासाठी नेमण्यात आलेल्या वीसहून अधिक समित्या व त्यांचे अहवाल. इ.स.१९६४ ला झालेली कोठारी आयोगाची रचना. इ.स.१९६८ चे नवीन शैक्षणिक धोरण. विद्यापीठीय शिक्षण, स्त्रीशिक्षण, दलित वंचितांचे शिक्षण, व्यवसाय शिक्षण, नवीन आकृतीबंध यामुळे शिक्षण व्यवस्थेत लक्षणीय बदल झाले. त्याचे पडसाद कादंबरी या समाजाभिमुख वाङ्मय प्रकारातून पडणे अपरिहार्य होते. याची नोंद पुढील कादंबरीकारांनी प्रामुख्याने घेतलेली दिसते . शंकरराव खरात 'गावाचा टिनोपाल गुरुजी', त्रंबक असरडोहकर 'हऱ्यानाऱ्या', भालचंद्र नेमाडे 'जरीला', 'झूल', 'बिढार', वसंत आबाजी डहाके 'अधोलोक', लक्ष्मीकांत तांबोळी 'दूर गेलेला गाव', रंगनाथ पठारे 'दिवे गेलेले दिवस' या एकूणच कादंबऱ्यातून खालील आशयसूत्रे व्यक्त झालेली आहेत.

प्रमुख आशयसूत्रे:

१) स्वातंत्र्योत्तर काळात ध्येयवादी आदर्शवादी विचार प्रवाह ओसरत चालला असून शिक्षकांची आपल्या पेशाप्रतीनिष्ठा व नैतिकता ढासळत चाललेली आहे.

२) शिक्षण व्यवस्थेमध्ये शिक्षक या घटकाची विशेषतः संस्थाचालकाकडून पिळवणूक सुरू झाल्याचे अनेक कादंबरीत चित्रित झालेले आहे.

३) शिक्षक हा घटक गावापासून दुरावत चाललेला असून खेड्याकडे चला या गांधीजींच्या उक्तीच्या उलट तो शहराला जवळ करण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

४) ज्ञानदानापेक्षा शिक्षकांना शाळेतील राजकारण, पक्षीय राजकारणातील वावर, दबाव गटांची

निर्मिती करणे व हितसंबंध जोपासणे या बाबी शिक्षकाला महत्त्वाच्या वाटतात. अशी अनेक आशयसूत्रे कादंबरीकारांनी कथासुत्रात हाताळलेली आहेत.

३) नव्वदोत्तरी कादंबरीतील शिक्षण व्यवस्था

इ.स.१९९० नंतरच्या काळात काळ एकूण समाजासाठी व पर्यायाने शिक्षणव्यवस्थेसाठी गुंतागुंतीचा आहे. इ.स.१९९० नंतर भारताने स्वीकारलेली मुक्तअर्थव्यवस्था, त्याच्यासोबत आलेले खाजगीकरण आणि जगाला आक्रमित करणारे विश्वव्यापी जागतिकीकरण,यामुळे माणसाच्या अंतरसंबंधात कमालीची उलथापालत झालेली दिसते. इ.स.१९९० च्या दशकातच आलेल्या कायमविनाअनुदानित या तत्त्वाने तर शिक्षणव्यवस्थेला मेटाकुटीला आणून सोडलेले आहे. इ.स.१८९० नंतर खाजगीकरणाला पोषक ठरतील असे अनेक निर्णय शासनव्यवस्थेकडून घेण्यात आलेले आहेत. यामुळे ज्ञानदानाच्या क्षेत्रात संस्कारापेक्षा व्यवहाराला अधिक महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. भांडवली व्यवस्थेने शिक्षणक्षेत्र व्यापल्यामुळे विद्यार्थ्यांचे ग्राहकात रूपांतर होऊन पूर्ण व्यवस्था बाजाराधीन झाल्याचे विदारक चित्र निर्माण झाले. या सर्व घडामोडींच्या पार्श्वभूमीवर लेखन करणाऱ्या संवेदनशील लेखकांनी शिक्षणव्यवस्थेत सुरू झालेली अनागोंदी आपल्या कादंबरीतून पृष्ठस्तरावर आणल्याचे पाहावयास मिळते. त्यामुळे या कालखंडातील अनुभवक्षेत्र अधिक व्यापक व बहुजिनशी असल्याचे जाणवते. यातील प्रमुख कादंबरीकार पुढीलप्रमाणे रंगनाथ पठारे यांचे 'दुःखाचे श्वापद', 'चक्रव्युह', ह.मो.मराठे यांची 'कुरुक्षेत्र', 'लग्न', वैजयंता काळे यांची 'सरांचा सौदा', रवींद्र ठाकूर यांची 'व्हायरस', 'उद्या पुन्हा हाच खेळ' शशिकांत चौधरी यांची 'दिंडी ही भ्रष्टाचारांची', प्रतिमा इंगोले यांची 'पार्टटाईम', मिलिंद बोकील यांची 'शाळा', रमेश इंगळे यांची 'निशाणी डावा अंगठा' या कादंबऱ्यांचा प्रामुख्याने समावेश करता येईल.

३) इ. स.१९९० नंतर शिक्षणसम्राट मोठ्या प्रमाणात उदयास आले असून त्यांनी शिक्षण व्यवस्थेतील प्रत्येक घटकाला वेठीस धरून त्यांचे शोषण करण्यास प्रारंभ केला.

४) शोषणाची पातळी आर्थिकस्तरापर्यंत मर्यादित न राहता मानसिक, शारीरिक शोषण या व्यवस्थेकडून करण्यात येऊ लागले.

५) विद्यार्थी व पालक यांची आर्थिक लूट, शिक्षकांची आर्थिक विवंचना, सततची चिंताग्रस्तता या समस्येचा वेध अनेक कादंबरीकारांनी घेतलेला आहे.

६) विद्यापीठीय शिक्षण आणि विद्यापीठीय शिक्षणाशी संबंधित घटकांमध्ये शिरू पाहणाऱ्या अपप्रवृत्ती यांचा यथार्थपणे वेध कादंबरीकार घेतात.

७) वरिष्ठ महाविद्यालयात नोकरीसाठी प्रयत्न करू पाहणारे पात्रताधारक त्यांची स्थिती, नेमल्या जाणाऱ्या समित्या, समिती सदस्यांचे वर्तन, संस्थाचालकांची वृत्ती, त्यांचे प्राधान्य क्रम, राजकारण, क्षमता असणाऱ्या पात्रता धारकावर होणारा अन्याय व भ्रष्टाचाराने पोखरलेली आपली नीतिमत्ता व मानवीमूल्य

यांचा विसर पडलेली विद्यापीठे व संस्थास्तरावरील व्यवस्थांचे विदारक चित्रण कादंबरीत प्रामुख्याने येते.

६) पीएच.डी पदवी प्राप्त करण्यासाठी संशोधकाला करावी लागणारी कसरत, मार्गदर्शकाकडून होणारी मानसिक व आर्थिक पिळवणूकीसह विद्यापीठातील आणि विभागात चालणारे राजकारण, त्यातून विद्यार्थ्यांचा दिला जाणारा बळी यावरही कादंबरीकार प्रकाश टाकतात.

७) 'तासिका तत्व' या अत्यंत मानहानिकारक व्यवस्थेमुळे शिक्षकांची झालेली विटंबना, आर्थिक विवंचना, त्याच्या कुटुंबाची फरपट, शासनाचे उदासीन धोरण व त्यात भरडला जाणारा नवशिक्षित वर्ग यांचे चित्रणही अनेक कादंबरीकराचा मुख्य विषय झालेला आहे.

८) नीतिमत्ता नसलेले शिक्षक, भ्रष्ट अधिकारी, उदासीन शासनव्यवस्था यामुळे शासनाच्या प्रौढ व निरंतर शिक्षणासारख्या चांगल्या धोरणांची कशी फजिती उडते. याचेही प्रत्ययकारी चित्रण कादंबरीतून येताना दिसते.

या वरील सर्व कादंब?्यामधून समग्र शिक्षणव्यवस्थेची होणारी वाताहत कादंबरीकारांनी चित्रित केलेली दिसते.

संदर्भ ग्रंथ :

१) जोशी. प्र.न. - अर्वाची मराठी वाङ्मयाचा इतिहास - स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे

२) ठाकूर रवींद्र - मराठी कादंबरी समाजशास्त्रीय समीक्षा - दिलीपराज प्रकाशन पुणे

३) बांदिवडेकर चंद्रकांत - मराठी कादंबरी इतिहास - मेहता पब्लिक सिंग हाऊस पुणे

४) विभुते शंकर - स्वातंत्र्योत्तर मराठी कादंबरीची वाटचाल - स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद.

५) हातकणंगलेकर म.द. - साहित्य विवेक - प्रतिमा प्रकाशन पुणे

◆◆◆

शरतचन्द्र एवं प्रेमचन्द की कहानियों में नारी चरित्र:एक तुलनात्मक अध्ययन

प्रा. रेणुका चव्हाण

य. च. म . मु. विद्यापीठ,नासिक

साहित्य के क्षेत्र में शरतचन्द्र एवं प्रेमचन्द्र, दोनों लेखकों ने अपने रचनात्मक लेखन द्वारा, विविध स्तरों पर पाठकों को आनन्दित किया है। यह एक जटिल कार्य होता है, इसके लिये गहरी जीवन दृष्टि की अनिवार्यता अपेक्षित होती है। शरतचन्द्र एवं प्रेमचन्द दोनों ने ही मानवीय जीवन की समग्रता को अपनाकर अनेकसमस्याओं को अपनी रचनाओं में उठाया है। उन्होंने समस्याओं के समाधान योजना को लक्ष्य न बनाकर अपने कलाशिल्प का श्रेष्ठ सदुपयोग किया है। जीवन से उनकी आत्मीयता, सूक्ष्म विवरणों की निजी आन्तरिक पहचान उनकी प्रतिबद्धता का उदाहरण बनकर सामने आती है। दोनों ने ही अपनी कहानियों में मानवीय अनुभवों को जो आयाम प्रदान किये हैं उनसे हमें न केवल क्षेत्र पूरे भारत वर्ष की संस्कृति एवं समाज के दर्शन होते हैं।दोनों कथाकारों ने यह स्वीकार किया कि जीवन में आनन्द और सुख की प्राप्ति करना मनुष्य का लक्ष्य होता है। इसलिये दोनों ने ही अपनी कृतियों में आनन्द का समर्थन किया है। प्रेमचन्द्र ने आनन्द को जीवन का तत्व माना है। शरतचन्द्र ने आनन्द को जीवन का तत्व मानने की अपेक्षा संसार के सुख और ऐश्वर्य का उपभोग करने का समर्थन किया है। प्रेमचन्द की अधिकांश कहानियों में आर्थिक परिस्थितियों ही जीवन की विषमता का कारण बनी हैं। प्रेमचन्द की कहानियों के नारी पात्रों में आर्थिक अभावों को स्पष्ट रूप से देखा जा सकता है।प्रेमचन्द और शरतचन्द्र की कहानियों का तुलनात्मक अध्ययन करने से ज्ञात होता है कि दोनों की जीवन दृष्टि में अन्तर होने के कारण उनकी रचना दृष्टि में भी अन्तर सामने आता है।

प्रेमचन्द्र की कहानियों में जीवन में दुख को भी अनिवार्य प्रक्रिया माना गया है। प्रेमचन्द्र ने समाज में रहकर मानव जीवन में दुख को अनुभव किया। शरतचन्द्र ने भी अपनी कथाओं में मानव जीवन के सुख दुख पर विस्तार से विचार किया है। शरतचन्द्र जीवन में सुख के अधिक समर्थक दिखाई देते हैं इसी कारण उन्होंने दुख को जीवन का स्थायी तत्व नही माना है। उनकी कहानियों में आशावादिता को प्रमुख स्थान दिया गया है। प्रेमचन्द की कहानियों में ईश्वर के प्रति आस्था और विश्वास का भी चित्रण हुआ है। परन्तु प्रेमचन्द की वैचारिक प्रतिबद्धता और धर्म आदि की भावनाओं में पर्याप्त अन्तर भी है। प्रेमचन्द के इस दृष्टिकोण को उनकी कहानियों के पात्रों में देखा जा सकता है विशेष रूप से नारी पात्रों में कि वे किस प्रकार ईश्वरीय सत्ता को स्वीकार करते हैं। इसी से पाप पुण्य के प्रति इनका दृष्टिकोण अधिक रूढ़िवादी है। महाजन के ऋण को न चुका पाना इनके पात्रों की दृष्टि में पाप है। प्रेमचन्द की दृष्टि नैतिक मूल्यों पर आधारित होने पर भी जीवन की नवीन मान्यताओं की ओर उन्मुख रहती है। शरतयन्द्र ने अन्ध-विश्वास और भावुकता से पूर्ण पाप पुण्य की भावना का समर्थन नहीं किया है। शरत चन्द्र का पाप पुण्य

विषयक दृष्टिकोण प्रेमचन्द, की भाति नैतिक धारणाओं पर आश्रित प्रतीत नहीं होता है। मानव हृदय की दुर्बलता को अधिक सहानुभूति पूर्वक सोचने के कारण शरत चन्द ने जीवन में पाप पुण्य की भावना की नवीन मान्यतायें स्थापित की स्पष्ट है कि शरत चन्द्र के नारी पात्र भावनाओं में आकर पाप-पुण्य को परिभाषित नहीं करते।प्रेमचन्द के नारी पात्र आर्थिक तंगी एवं विषमताओं तथा सामाजिक विसंगतियों के चलते अनेक द्वन्द्वों से गुजरते हैं। प्रेमचन्द की कहानियों में नारी अपने दुखी दाम्पत्य जीवन का कारण आर्थिक विपन्नता को मानती है। आर्थिक सम्पन्नता भी स्त्री को सुख दे सके ऐसा आवश्यक नहीं है। प्रेमचन्द की कहानी ध्जीवन का शापङ में ऐसी नारी का चित्रण देखने को मिलता है। घर में सारी सुख सुविधाओं के होने पर भी पति प्रेम से बचित रहती है। शरत चन्द्र ने अपने नारी पात्रों की आर्थिक विपन्नता एवं सम्पन्ता को बहुत कुशलता के साथ अपनी कथाओं में प्रस्तुत किया है। शरत चन्द्र के नारी पात्र भी पैसे की अधिकता को एक नशा मानते हैं और धनी तथा निर्धन का अन्तर बड़ी कुशलता के साथ प्रस्तुत करते हैं। उनकी कथा 'मंझली बहिन' में भी इसी प्रकार का चित्रण किया है।

शरत चन्द्र और प्रेमचन्द दोनों ने ही अपने नारी चरित्र चित्रण में यह स्पष्ट किया है कि आर्थिक रूप से सम्पन्न होने की दशा में नैतिक सदाचारों का हनन होने लगता है। तुलनात्मक रूप से निर्धन वर्ग के अन्दर आदर और सम्मान तथा सदाचारकी भावना बलवती रहती है। शरत चन्द ने बंगाल की नारियों की दुरावस्था को देखकर सबसे सशक्त तर्कपूर्ण तथा प्रभाव पूर्ण विद्रोही भावना को अभिव्यक्त किया इस संदर्भ में रामस्वरूप चतुर्वेदी ने लिखा है- 'स्त्री समाज की वकालत शरत चन्द ने नितांत बौद्धिक स्तर पर की है। उनका निबंध नारी का मूल्य उनके गहन अध्ययन चिंतन तथा संवेदनशीलता का सूचक है। भले को बुरे से अलग करना वह भली भांति जानते थे।कहानीकार अपनी कथाओं के पात्रों के माध्यम से मानव जीवन की विविधता और विषमताओं को अभिव्यक्त करती है। कहानीकार मनुष्य की परिस्थितियों उसके वैयक्तिक अस्तित्व और उसके सामाजिक एवं सांस्कृतिक जीवन को विभिन्न स्वरूपो में उपस्थित करता है । प्रेमचन्द और शरत चन्द ने भी अपनी कथाओं में नारी पात्रों के माध्यम से समाज के विभिन्न वर्गों की सहज अनुभूति करवाई है । प्रेमचन्द और शरत चन्द्र ने मनुष्य के यथार्थ स्वरूप को अपनी कहानियों में अंकित किया है। प्रेमचन्द ने यह स्वीकार किया है कि कहानीकार का काम केवल पाठकों का मन बहलाना नहीं है। कहानीकार एक पथ प्रदर्शक का काम करता है वह मनुष्यत्व को जगाता है, प्रेमचन्द और शरत चन्द्र दोनों कहानीकार इस बात को मानते हैं। दोनों कहानीकारों ने यह सिद्ध करने का प्रयास किया है कि साहित्य का काम मनुष्य को मनुष्य सिद्ध करना है। दोनों ने अपनी कहानियों के नारी पात्रों द्वारा इस बात को भली भांति प्रस्तुत किया है। शरत चन्द के नारी पात्रों का सूक्ष्म अध्ययन उनकी नारी सम्बन्धी विशिष्ट धारणाओं का स्पष्ट परिचायक है। शरत चन्द्र ने अपने नारी पात्रो में सुधारवादी तथा जाग्रति की भावना को उत्पन्न कराने का प्रयास किया है। उन्होंने अपने नारी पात्रों के माध्यम से समाज में यह सन्देश देना

चाहा है कि बाल विवाह प्रथा नारी शिक्षा के लिये हानिकारक है। उन्होंने विधवा विवाह को प्रोत्साहन देकर अबला नारी पात्र को प्रोत्साहन दिया है।

प्रेमचन्द और शरत चन्द्र आधुनिक साहित्यकार है अतः युगीन सांस्कृतिक परिस्थितियों का प्रभाव इनके नारी पात्रों में देखने को मिलता है। ऐतिहासिक पुनर्जागरण के समय संस्कृति का जो स्वरूप था उसी आधार पर दोनों लेखकों की रचनाओं में सांस्कृतिक परिस्थितियों का प्रभाव देखा जा सकता है। प्रेमचन्द की कथाओं में पाश्चात्य संस्कृति का प्रभाव संघर्ष के रूप में नहीं प्रस्तुत हुआ है। प्रेमचन्द स्पष्ट रूप से भारतीय संस्कृति के समर्थक थे। उनकी कहानियों में भी भारतीय संस्कृति के स्वरूप देखे जा सकते है जिनका प्रभाव उनके नारी पात्रों में अभिव्यक्त हुओ है। प्रेमचन्द के नारी पात्रो में अपनी संस्कृति के प्रति असीमित आस्था और विश्वास है। प्रेमचन्द ने विज्ञान की उपलब्धियों को अस्वीकार नहीं किया है किन्तु पाश्चात्य संस्कृतिकी सतही मान्यताओं का विरोध अवश्य किया है।शरत चन्द्र के सांस्कृतिक दृष्टिकोण में पाश्चात्य संस्कृति को लेकर गहरा द्वन्द्व है। शरत चन्द्र के समय में बंगाल में एक वर्ग पाश्चात्य संस्कृति से पूर्णतः प्रभावित हो चुका था किन्तु कुछ लोग भारतीय संस्कृति के भी समर्थक थे। शरत चन्द्र की कहानियों में इस द्वन्द्व की अभिव्यक्ति को इनके नारी पात्रों में देखा जा सकता है। शरत चन्द्र की कहानियों में दोनों संस्कृतियों के स्वरूप का प्रभाव इनके नारी पात्रों में सहज देखा जा सकता है। शरत चन्द्र ने अपनी कथाओं में ऐसे नारी पात्रों का भी चित्रण किया है जो समाज की पुरानी रीति रिवाजो के प्रति विद्रोह का रवैया अपनाती है। ऐसी नारियाँ निश्चित रूप से पाश्चात्य संस्कृति की नारियों से प्रेरित दिखाई देती है। "प्रेमचन्द की कहानियों में लोक संस्कृति का जो चित्रण है वह सम्पूर्ण भारत का न होकर उत्तर प्रदेश का ही है। इसी क्षेत्र की नारी पात्र उनकी कहानियों में दिखाई देते हैं। प्रेमचन्द और शरत चन्द्र के तुलनात्मक अध्ययन से ज्ञात होता है कि प्रेमचन्द भारतीय लोक संस्कृति के चित्रण में ग्रामीणों के उत्सव के बीच किसानों की दरिद्रता, अभाव और जमींदारों के आतंक की ओर स्पष्ट संकेत करते हैं। इससे इनके नारी पात्र भी प्रभावित होते हैं। शरतचन्द्र की कहानियों में ग्रामीण सांस्कृतिक जीवन में - अपेक्षकृत प्रेमचन्द द्वारा चित्रित कहानियों जैसा संघर्ष नहीं पाया जाता है। शरतचन्द की दृष्टि कुलीन वर्ग और मध्य वर्ग की समस्याओं पर अधिक देखी जा सकती है। उन्होंने ग्रामीण समाज की विभिन्न स्थितियों पर अधिक विचार नहीं किया। शरत चन्द्र ने समाज व्यवस्थाओं पर व्यंग्य करते हुये अपने नारी पात्रों की संवेदनाओं को स्पष्ट रूप से अभिव्यक्त किया है।

प्रेमचन्द और शरत चन्द्र की सौन्दर्य भावना में एक अन्तर देखने को मिलता है। दोनों कहानीकारों की सौन्दर्य भावना विश्वमंगल की ओर उन्मुख हुई है। दोनों कहानीकारों नेसत्य को अत्यधिक निष्ठा के साथ अपने उपन्यासों में अंकित करना चाहा है। सत्य के प्रति दृष्टि का अन्तर दोनों कहानीकारों की रचनाओं में देखा जा सकता है। प्रेमचन्द ने अपनी कहानियों के नारी पात्रों के माध्यम से जिस सत्य का

उद्घाटन किया है वहसंघर्षरत मनुष्य की विविध स्थितियों का है। शरतचन्द की कहानियों का सत्य व्यक्ति के रागात्मक सम्बन्धों के बीच अभिव्यक्त हुआ है। शरत चन्द्र ने सत्य को जीवन की विविधता में अंकित करने की अपेक्षा जीवन की एक ही सुनिश्चित प्रणाली में पाया है।शरत चन्द ने सौन्दर्य में अकथनीय वस्तु को पाया है। शरतचन्द्र की कल्पना, सौन्दर्य की चरम अभिव्यक्ति की ओर ले जाती है। शरत चन्द्र सौन्दर्य को देखकर उस पर मुग्ध ही नहीं होते उसके गुण को भी जानते हैं। अपनी अनुभूति और कल्पना के द्वारा जो चित्र अंकित किये है वे अत्यत सुन्दर और मनोहर है । अपनी कहानियों में उन्होंने नारी पात्रों की सुंदरता का प्रभावपूर्ण ढंग से प्रस्तुतिकरण करते हुए उनके प्राकृतिक सौंदर्य को भी अभिव्यक्त किया है। प्रेमचंद की सौन्दर्य भावना वस्तुपरक है। प्रेमचन्द ने अपनी कहानियों में नारी पात्रों का सौन्दर्य चित्रित करते समय को अधिक महत्व दिया है। प्रेमचन्द के अधिकतर नारी पात्र ग्रामीण परिवेश के हैं तथा प्राकृतिक सुन्दरता पर ही उनका चित्रण देखने को मिलता है। प्रेमचन्द ने नारी पात्रों के चित्रण में कल्पना शक्ति का अधिक प्रयोग नहीं किया है। कहानियों में मानवीय गुणों के साथ नारी चित्रण प्रेमचन्द एवं शरत चन्द ने किया है। प्रेमचन्द की कहानियों में निम्न वर्ग को मानवीय आदर्शों से परिपूर्ण अंकित किया गया है। प्रेमचन्द ने साधारण नारियों में भी उच्चकोटि के मानवीय आदर्शों की कल्पना की है। यह बात बिना किसी संकोच के कही जा सकती है कि प्रेमचन्द की दृष्टि शरत चन्द की अपेक्षा मानव मूल्यों को समझने में अधिक उदार और सहानुभूतिपूर्ण हो गयी है। जबकि शरतचन्द्र की कहानियों में नारी पात्र अधिकतर मध्यवर्ग के समाज से सम्बन्धित है।

प्रेमचन्द की कहानियों में नारी पात्रों का चित्रण अधिकतर ग्रामीण परिवेश का 'है। यही कारण है कि किसान पात्रों को प्रेमचन्द की कहानियों में प्रमुखता मिली है। शरत चन्द की कहानियों में किसान वर्ग की नारी पात्राओं का प्रणयन अधिक नहीं हुआ है। प्रेमचन्द ने अपनी कुछ कहानियों में अंग्रेज सरकार द्वारा किसानों पर किये जा रहे अत्याचारों तथा स्त्रियों और बच्चों पर जुल्म की अभिव्यक्ति की है। प्रेमचन्द के द्वारा चित्रित नारी पात्रों पर थी इसका प्रभाव देखने को मिलता है। प्रेमचन्द की जेल कहानी में मृदुला उस युग के किसानों की वास्तविक दशा से अवगत कराती है । इसी प्रकार शरत चन्द की कहानी में भी किसान परिवार पर जमींदारों के अत्याचारों का वर्णन किया। महेश नामक कहानी में शरत चन्द ने दस वर्षीय बालिका अमौना के माध्यम से निर्धन परिवार के दुखद चित्रण को अभिव्यक्त किया है। प्रेमचन्द और शरत के नारी पात्रों में मानव के यथार्थ जीवन को अंकित करने का प्रयास किया है। शरत चन्द के पात्रो का मनोवैज्ञानिक यथार्थ परिस्थितियों से प्रेरित है।प्रेमचन्द के पात्र परिस्थितियों से बदलते ही नहीं, परिस्थितियों को भी बदल देते हैं इस प्रक्रिया में वे खुद भी बदल जाते हैं।

इसी से शरत चन्द की कहानियों में नारी पात्रों का जो व्यक्तित्व तैयार हुआ है बदलते हुये सामाजिक मूल्यों में भी प्रभावित करने वाला है। प्रेमचन्द की कहानियों में नारी पात्र यथार्थवादी आदर्श की

निश्चित सीमाओं से बाहर नहीं आ सके है। प्रेमचन्द नारी पात्रों के चित्रण में यथार्थवादी दृष्टि तो रखते है किन्तु यथार्थ को शिष्टता और आदर्श से जकड़े रहते हैं। क्रियाशीलता की दृष्टि से प्रेमचन्द और शरत चन्द के नारी पात्रों में अन्तर दिखाई देता है। प्रेमचन्द की तुलना में यह गतिशीलता शरत चन्द्र की कहानियों के पात्रों में कुछ कम दिखाई देती है। शरत चन्द के नारी पात्र भी गतिशील है किन्तु प्रेमचन्द की तुलना में कुछ स्थिर प्रतीत होते हैं। यद्यपि शरत चन्द्र के पात्र यदि स्थिर नहीं है। प्रेमचन्द और शरत चन्द की कहानियों में अभिव्यक्त नारी पात्रों के तुलनात्मक अध्ययन से यह भली भांति ज्ञात हो जाता है कि प्रेमचन्द अपनी कहानियों में नारी पात्रों को ग्रामीण परिवेश में स्थापित कर सफल कहानीकार का दर्जा पाते हैं किन्तु ये भी स्पष्ट रूप से कहा जा सकता है कि शरत चन्द्र ने अपने नारी पात्रों के चित्रण द्वारा समाज में एक क्रान्ति का सा वातावरण निर्मित किया है। शरत चन्द के सम्मान में जो अभिनन्दन महिला समाज द्वारा किया गया वो अपने आप में अनुकरणीय है। किसी भी साहित्यकार को इस प्रकार का सम्मान ये दर्शाता है कि शरत चन्द पाठकों के दिलों में कितना उच्चा स्थान बनाने में सफल हुये हैं। शरत चन्द ने मध्यवर्गीय नारियों के चरित्र चित्रण द्वारा उनके सुखों और दुखों को अभिव्यक्त किया है। अपनी कहानियों में उन्होंने मध्यमवर्ग की गृहस्थी की बड़ी लडकियों के विवाह आदि की समस्याओं को प्रस्तुत किया है। प्रेमचन्द ने भी अपनी विभिन्न कहानियों में नारी के विविध व्यवहारों को स्पर्श किया है। प्रेमचन्द की कहानियों में नारी चित्रण के प्रेम स्वरूप में सच्चाई आत्मसमर्पण, सहृदयता, त्याग कोमलता, क्षमा-शीलता, विश्वास आदि अनेकों उदात्त भावों को स्पष्ट रूप से देखा जा सकता है। ये सभी भावनायें सेवा के अन्तर्गत आती है। यही कारण है कि प्रेमचन्द का कोई पात्र प्रेम करता है, तो सेवा भी करता है । शरत चन्द के नारी पात्र भी प्रेम और सेवा में अपना महत्त्वपूर्ण स्थान रखते हैं। पत्नी अपने जीवन को सफल बनाने के लिये ये ही कामना करती है कि वह पति की सेवा करती रहे तथा उसके पुत्र द्वारा ही उसे मुखाग्नि प्रदान की जाये। प्रेमचन्द और शरतचन्द भी इन स्थितियों से प्रभावित हुये और अपनी रचनाओं द्वारा नारी के विविध पात्रों को अपने पाठकों के सम्मुख प्रस्तुत किया।

प्रेमचन्द और शरत चन्द आधुनिक कहानीकार है अतः इनकी कहानियों में आधुनिक भारतीय नारी की विभिन्न परिस्थितियों का चित्रण हुआ है। जिस कार्य को राजा राममोहन राय और महात्मा गांधी आदि ने सामाजिक आंदोलनों के द्वारा करने का प्रयत्न किया उसे प्रेमचन्द और शरत चन्द ने अपनी कहानी कला के माध्यम से भारतीय समाज के सम्मुख बहुत कलात्मक रूप से प्रस्तुत किया है। प्रेमचन्द की कहानियों में गाँधी के नारी विषयक विचारों का गहरा प्रभाव देखा जा सकता है। गांधी की ही भांति प्रेमचन्द ने भी नारी की स्वतंत्र स्थिति और पुरूष की समानता का समर्थन किया है।शरत चन्द के नारी विषयक विचारों में नवजागरण का प्रभाव स्पष्ट प्रतीत होताहै। प्रेमचन्द की कहानियों में नारी पात्र राजनैतिक चेतना से परिपूर्ण हैं तत्कालीन राजनैतिक उथल-पुथल से प्रेमचन्द के नारी पात्र केवल प्रभावित ही नहीं हैं

बल्कि उनमें नेतृत्व ग्रहण करने की क्षमता भी दिखाई देती है। शरतचन्द्र के कथा साहित्य में राजनैतिक चेतना से परिपूर्ण नारी पात्रों की अधिक अवतरण नहीं है। शरतचन्द्र ने नारी के स्वतंत्र अस्तित्व को स्वीकार तो किया है किन्तु उसे परिवार से बाहर निकालकर विस्तृत सामाजिक धरातल पर नहीं प्रस्तुत किया है। परिणाम स्वरूप शरतचन्द्र के नारी पात्र राजनीतिक चेतना से अपरिचित हैं पारिवारिक और सीमित सामाजिक परिधि के अन्दर ही उनके चरित्र का विकास हुआ अतः प्रेमचन्द की अपेक्षा शरतचन्द्र के नारी पात्रों में प्रेम के विविध रूप दिखाई पडते हैं। नारी पात्रों में प्रेम के असफल होने परप्रेमचन्द और शरतचन्द्र दोनो ही कहानीकारों ने कहीं-कहीं आत्मघातक मृत्यु का आश्रय लिया है। प्रेमचन्द ने समाज में गिरी हुई नारी को मानवीय संवेदनाओं से परिपूर्ण नायिका पद पर प्रतिष्ठित किया है। शरतचन्द्र ने अपनी रचनाओं में समाज से लांछित और अपमानित नारी को नायिका के रूप में प्रतिष्ठित कर जिस विद्रोह का परिचय दिया है वह विशेष उल्लेखनीय है। वेश्याओं और हीन सामाजिक स्थिति वाली नारियों में आत्मबल भरकर शरतचन्द्र ने नारी चरित्राकन में जिस नवीन स्वर की घोषणा की है वह प्रेमचन्द में अपनी सम्पूर्ण शक्ति के साथ अभिव्यक्त हुआ है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. रामविलास शर्मा,प्रेमचंद और उनका युग,राजकमल प्रकाशन दिल्ली सं. १९६७

२. रामविलास शर्मा,प्रेमचंद ,राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली सं.१९९४

३. नंददुलारे वाजपेयी ,प्रेमचंद : साहित्यिक विवेचन ,१९५६

४. शरतचंद्र चटोपाध्याय (हिंदी) भारतीय साहित्य संग्रह

५. संवेदनशील अमर रचनाकार शरतचंद्र वेब दुनिया

◆◆◆

भारताच्या राज ार ाचे स्वरुप आा ा त्यापुढील अडच ाी

सहा.प्रा.वि ास नानासाहेब बेल ो

राज्यशास्त्र विभा ा

आय वाय पी ॉलेज ऑफ ला, विहामांडवा, ता.पैठ ा जि.छ.संभाजीन ार

प्रस्तावना:

भारतासारखा एक बहुधार्मिक, बहुभाषिक, बहुपक्ष,बहुविध समाज असलेला देश असून भारताने लोकशाही संरचना निवडलेली आहे. लोकशाही असलेल्या देशात लोकांची भूमीका महत्त्वाची असते. भारतात लोकशाही असल्यामुळे लोकांनी निवडून दिलेले लोकप्रतिनिधी देश चालवत असतात. म्हणून भारतात लोकप्रतिनिधी म्हणजेच राजकीय पक्ष किंवा राजकीय नेत्यांना खूप महत्त्व आहे. जेथे राजकीय सत्तेच्या विकेंद्रीकरणात एक दृढ लोकशाही संरचना टिकून रहावी यासाठी जनतेला समान अधिकार देवून सरकार मध्ये लोकसहभाग अनिवार्य असतो. जेथे सत्तेचे विकेंद्रीकरण निम्नतम स्तरापर्यंत झालेले आहे अशी पद्धती विकसीत करून ही गोष्ट साध्य केली जाऊ शकते. जे राज्यकर्ते ठरवतील आणि त्यांचेभारतीय राजकीय पद्धतीवर त्याच्या सामाजिक पद्धतीचे वर्चस्व आहे जात, प्रादेशिक अस्मिता, सामाजिक संवेदनशीलता भाषिक प्रबळता अशा घटकांचे लोकांच्या विचारसरणीवर वर्चस्व आहे. साहजिकच त्याचा सरकारकडून पाठपुरावा केल्या जाणाऱ्या धोरणांवर परिणाम झालेला आहे. त्यामुळे राज्यसरकारे दीर्घकालीन परिणामांचा विचार न करता अशा धोरणांचा पाठपुरावा करतात जी सामाजिक संवेदनशीलतेला सोयिस्कर होतात किंवा जातीय भावनेला चालना देतात.

बहुविध संस्कृती असलेल्या भारतासारख्या विशाल देशाला संघराज्य पद्धत आवश्यक आहे. अर्थात ती सुद्धा त्याला लोकशाहीचा पाठपुरावा करायचा असेल तर जेव्हा प्रादेशिक बाद वाढत होते तेव्हा दुसऱ्या राज्यातील लोकांवर हल्ले केले गेले. बऱ्याच जणांना वाटले की भारत प्रादेशिक वादाच्या ओझ्यामुळे कोसळणार. भाषिक राज्ये नष्ट करून एकच देशाकडे वळण्याची मागणी मांडली गेली. तरी त्यामागच्या दृढ भावनेतील भेद जाणला जाऊ शकतो. परंतु ही प्रादेशिक शंकाच सिद्ध झाली. संघराज्य पद्धतीने वस्तुतः राष्ट्रीय प्रवृत्तींना मजबूत केले आहे आज सर्व प्रादेशिक पक्षांनी जाणले आहे की, ते त्यांच्या सत्तेचा वाटा संघराज्यीय प्रणालीच्या सध्याच्या व्यवस्थेद्वारे प्रस्थापित करू शकतात. वेगळे स्वतंत्र राज्याची मागणी आता ऐकू येत नाही. ज्या डी एम के ने वेगळ्या तामिळ राज्यासाठी धुरळा उठविला त्याने ती मागणी सोडून दिली. द्रविडीयन पक्ष हे घटनात्मक तरतूदींच्या परिणामक्षम अंमलबजावणीसाठी हिंदी न लादण्याची राज्यसत्तेची खात्री, केंद्राकडून मिळणार अधिक वित्तपुरवठा आणि इतर अशा गोष्टीसाठी मिळत आहे. ते घटनात्मक चौकटीत कार्य करत आहे हा भारतीय लोकशाही प्रणालीचा विजय आहे. जर भारताने भाषिक व प्रादेशिक इच्छांना जबरदस्तीने ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न केला असता आणि एकाधिकार पद्धती लादली असती तर त्याचा स्फोट होऊन देशाचेतुकडे झाले असते. पूर्वीच्या पूर्व पाकिस्तानापासून बांगला देशची निर्मितीचे उदाहरण म्हणजे लोकांच्या भाषिक महत्वाकांक्षा पश्चिम पाकिस्तानच्या लष्करी राजवटीद्वारा ताब्यात घेण्याच्या कठोर

धोरणाचा परिपाक होता हे आपण जाणतोच भारत त्याची लोकशाही व्यवस्था व बहुविध स्वरूप टिकवण्याचा दुष्कर प्रयास करत आहे. त्यात संघराज्याने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

- **उद्दिष्टे**
  १) भारतीय राजकारणाचे स्वरूप अभ्यासणे .
  २) भारतातील राजकारणाचे भूमिका अभ्यासणे .
  ३) भारतीय राजकारणांमुळे निर्माण प्रमुख समस्या आणि आव्हाने ओळखणे.
  ४) भारतीय राजकारण सुधारण्यासाठी सुधारात्मक उपाय सुचविणे.

- **संशोधन पद्धती:**

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम साधन समग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे. यात विविध संदर्भ ग्रंथ, विविध शासकीय व खाजगी अहवाल, मासिके, वर्तमानपत्र, शासनाची अधिकृत संकेत स्थळे इ. दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

- **भारताच्या राजकारणाचे स्वरूप**

भारत सन १९४७ मध्ये ब्रिटिशांच्या तावडीतून स्वतंत्र झाला. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर लगेचच भारतातील राजकीय संघटनांमध्ये सत्तेच्या वाटपामुळे प्रबळ पक्षशासित राज्याच्या निर्मितीला परवानगी मिळाली.पुढील दोन दशकांत देशाच्या आर्थिक आणि राजकीय उत्क्रांतीमुळे प्रादेशिक, जात आणि वर्ग एकत्रीकरणांवर आधारित नवीन राजकीय संघटना आणि चळवळींचा उदय झाला. 1970 च्या दशकाच्या मध्यापासून ते 1970 च्या उत्तरार्धात राजकीय समझोत्यामध्ये लक्षणीय बदल घडून आला कारण संघटनात्मक शक्तीचे नवीन वितरण प्रबळ पक्ष व्यवस्थेत सामावून घेतले जाऊ शकले नाही. 1980 च्या दशकात, संघटनात्मक शक्तीच्या वितरणाने स्पर्धात्मक ग्राहकवादाचे रूप धारण केले आणि काँग्रेस पक्षाच्या वर्चस्वाच्या भूमिकेच्या समाप्तीसह राजकीय व्यवस्थेने हे प्रतिबिंबित केले. कमी सर्वसमावेशक राष्ट्रीय पक्षांनी केंद्रात राज्य केले आणि काँग्रेसनेही यापुढे स्वबळावर राज्य करू शकण्याइतक्या युतींचा समावेश केला नाही. सत्ताधारी युती आता पक्षांतर्गत युतीऐवजी पक्षांमधील युतीवर आधारित होती. उघड विरोधाभास असा आहे की भारतातील आर्थिक टेकऑफ मोठ्या असुरक्षा आणि अनिश्चिततेच्या दिशेने या बदलाशी जुळले. राजकीय सेटलमेंट फ्रेमवर्क आपल्याला हे खरोखरच विरोधाभास का नाही हे पाहण्याची परवानगी देते.विकसनशील देशांमध्ये अनौपचारिक संस्था आणि औपचारिक संस्थांच्या कार्यात अनौपचारिकता या अर्थव्यवस्थेच्या स्वरूपाशी संबंधित संरचनात्मक कारणांसाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. विकसनशील देशांमधील आर्थिक संस्था अशा संदर्भांमध्ये कार्य करतात जिथे मालमत्ता अधिकारांसारख्या अनेक औपचारिक संस्था विकास टिकवून ठेवण्यासाठी योग्य नाहीत आणि अंमलबजावणी संस्थांच्या मर्यादित संसाधन आधारामुळे औपचारिक संस्था कोणत्याही परिस्थितीत योग्यरित्या लागू केल्या जाऊ शकत नाहीत. त्यामुळे कायदेशीर संस्था देखील त्यांच्या संसाधन वाटपाच्या समस्या सोडवण्यासाठी पूर्णपणे औपचारिक संस्था आणि चांगले काम करणाऱ्या बाजारपेठांवर अवलंबून राहत नाहीत. त्यांची वाढ आणि समृद्धी औपचारिक आणि अनौपचारिक

व्यवस्थेवर अवलंबून असते जी काहीवेळा कार्य करते आणि काही वेळा नाही. त्याचप्रमाणे राजकारणात एक महत्त्वपूर्ण अनौपचारिक घटक आहे कारण राजकीय स्थैर्य सुनिश्चित करण्यासाठी औपचारिक क्षेत्रातून उपलब्ध संसाधने अपुरी आहेत. अर्थव्यवस्था आणि राजकारणाच्या या वैशिष्ट्यांचा अर्थ असा आहे की विकसनशील देशांमधील संस्थांच्या कार्यावर लक्षणीय अनौपचारिकता चिन्हांकित करते. तथापि, संस्था आणि संघटनांच्या कॉन्फिगरेशनवर अवलंबून परिणाम लक्षणीयरीत्या बदलू शकतात: सुदैवाच्या कॉन्फिगरेशनसह आर्थिक विकास सुसह्य राजकीय स्थिरतेसह जलद होऊ शकतो. कमी आकस्मिक कॉन्फिगरेशनसह विकास अवरोधित केला जाऊ शकतो आणि राजकीय स्थिरता खराब होऊ शकते.

- **भारताच्या राजकारणापुढील अडचणी**

भारत हा १३० कोटी लोकसंख्या असलेला देश असून विविध जाती, धर्म, पंत गुण्यागोविंदाने नांदत आहे.देशात विविध जाती धर्म असल्यामुळे विविधतेत एकता दिसून येत असली तरी सन १९४७ भारताचे विभाजन विसरता येणार नाही. या विभाजणाच्या मुळात धार्मिक कट्टरता आणि देशातील राजकारण असल्याचे दिसून येते म्हणून, भारतीय लोकशाहीला राजकारण आणि इतर अडचणी पुढील प्रमाणे -

१) जातिवाद:

जातिव्यवस्था ज्याचा उगम बहुधा विभागणीतून झालाप्राचीन समाजातील श्रम हा कमी-अधिक प्रमाणात कठोर गट बनला आहेवर्गीकरण, जन्मावर आधारित. जातीची भूमिका कधी अनुभवली आहे.तुमच्या जीवनात आणि समाजात? आपण सहमत व्हाल की सर्वात हानिकारक आणिजातिव्यवस्थेचा अमानवी पैलू म्हणजेअस्पृश्यतेची प्रथाघटनात्मक बंदी असतानाही ते सुरूच आहे. हे नेतृत्व केले आहेतथाकथित निम्न जाती किंवा 'दलित' यांना वेगळे करणे, त्यांना वंचित ठेवणेशिक्षण आणि इतर सामाजिक फायदे. दलित सामान्यपणे कामगिरी करत आले आहेतक्षुल्लक श्रम आणि समाजातील काही कठीण शारीरिक काम. जातीवादलोकशाहीराजकीय प्रक्रियेतही त्यांनी नकारात्मक भूमिका बजावली आहे. खरं तर,जातिवाद ही जातीच्या शोषणाची रणनीती म्हणून बदनाम झाली आहेसंकुचित राजकीयफायद्यासाठी जाणीव. जातिव्यवस्था विरुद्ध कार्य करतेलोकशाहीची मुळे. लोकशाही सुविधा - मूलभूत अधिकारांप्रमाणेसमानता, भाषण स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती आणिसंघटना यांच्याशी संबंधित,निवडणूक प्रक्रियेत सहभाग, मुक्त माध्यमे आणि प्रेस, आणि अगदीवैधानिक मंच - जातीय अस्मिता जपण्यासाठी गैरवापर केला जातो.जातिवाद देखील सामाजिक-आर्थिक चालू ठेवण्यासाठी योगदान देत आहेअसमानता. भारत हा काळापासून असमान समाज आहे हे खरे आहेअनादि अनुसूचितजाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST) आणिमागासवर्गीयांनी सामाजिक-आर्थिक युगापासून ग्रासले आहेवंचितता आपल्या समाजात प्रचंड विषमता आहेभारतीय लोकशाहीसमोर गंभीर आव्हान उभे केले आहे.याहून चिंताजनक बाब म्हणजे जात आणि राजकारण यांची सरमिसळ होत आहेसमकालीन भारतीयात 'जातीचेराजकारण' आणि 'राजकारणाचे जातिकरण'आपल्या लोकशाहीसमोरील राजकारण हे एक गंभीर आव्हान बनले आहे.

असूनहीउदारीकरण आणि जागतिकीकरणाचे युग जातिजाणिवेचे राहिलेले नाहीआपल्या समाजात लोप पावत चालले आहेत आणि जातींचा वापर व्होट बँक म्हणून होत आहे.

२) सांप्रदायिकता:

सांप्रदायिकता आणि धार्मिक मूलतत्त्ववाद प्राप्त झाला आहे**.** भारतातील एक अतिशय धोकादायक प्रकार आणि चिंताजनक प्रमाण. ते व्यत्यय आणतात

आपल्या बहु-धार्मिक समाजात सहअस्तित्वाचा नमुना. जातीयवाद म्हणजे एकभारताच्या राष्ट्रवादी अस्मितेचा अपमान आणि त्याच्या उत्क्रांतीला एक दुःखद धक्काधर्मनिरपेक्ष संस्कृती. हे आपल्या लोकशाही राजकीय स्थैर्याचे विध्वंसक आहे आणिआपल्या मानवतावादाचा आणि संमिश्र संस्कृतीचा गौरवशाली वारसा नष्ट करणारा.अगदीबऱ्याचदा, जातीयवाद हा धर्म किंवा पुराणमतवादाचा समानार्थी शब्द म्हणून चुकीचा वापरला जातो.धर्माचे पालन करणे किंवा धार्मिक समुदायाशी आसक्तीकरणे नाही. जातीयवादपुराणमतवाद सामाजिक मागासलेपणाचे प्रतिनिधित्व करत असला तरी त्याचा अर्थ असा नाहीएकतर जातीयवाद. वस्तुतः जातीयवाद ही एक विचारधारा आहेधार्मिक समुदायावर राजकीय निष्ठा. हे एका धार्मिक समुदायाचा वापर करतेइतर समुदायांच्या विरोधात आणि इतर धार्मिक समुदायांना ते समजतेशत्रू.धर्मनिरपेक्षतेला आणि मानवतावादालाही विरोध आहे. यापैकी एकजातीयवादाचे प्रकटीकरण म्हणजे जातीय दंगली. अलिकडच्या काळात देखील,जातीयवाद हाआपल्या सामाजिक आणि राजकीय जीवनाला मोठा धोका असल्याचे सिद्ध झाले आहेअनेक प्रसंगी. तुम्हाला काही जातीय घटना आठवतात का?अलीकडच्या काळात घडले.

३) धार्मिक मूलतत्त्ववाद

धार्मिक कट्टरतावाद देखील जातीयवाद्यांना दोघांचे शोषण करण्यास बळ देतोधर्म आणि राजकारण. किंबहुना, मूलतत्त्ववाद ही एक विचारधारा म्हणून कार्य करते जीऑर्थोडॉक्सीकडे परत जाण्याचे आणि मूलभूत गोष्टींचे कठोर पालन करण्याचे समर्थन करतेधर्माचे सिद्धांत. धार्मिक कट्टरतावादी पुरोगामींना कडाडून विरोध करतातत्यांच्या संबंधितांवर त्यांचे विशेष नियंत्रण स्थापित करण्यासाठी सुधारणाकरण्याला विरोध असतो.

४) प्रादेशिकता

भारत हा एकसंघ देश असाल तरी देखील प्रादेशिकतेशी झगडत आला आहे, जी प्रामुख्याने आहेप्रादेशिक असमानता आणि विकासातील असमतोलाचा परिणाम. आपण सर्व जाणतोभारत हा बहुवचन देश आहे ज्यामध्ये विविध धर्म, भाषा, समुदाय आहेत,जमाती आणि संस्कृती. अनेक सांस्कृतिक आणि भाषिक गट केंद्रित आहेतकाही प्रादेशिक विभागांमध्ये. देशात विकास प्रक्रिया असली तरी

सर्व प्रदेशांची वाढ आणि विकास, प्रादेशिक असमानता आणिदरडोई उत्पन्न, साक्षरता दर, राज्य यातील फरकांच्या बाबतीत असमतोलआरोग्य आणि शैक्षणिकपायाभूत सुविधा आणि सेवा, लोकसंख्येची परिस्थिती आणिऔद्योगिक आणि कृषी विकासाचे स्तर कायम आहेत. अस्तित्व आणिराज्यांमध्ये आणि राज्यांतर्गतप्रादेशिक असमानता कायम राहणेदुर्लक्ष, वंचित आणि भेदभावाची भावना. ही परिस्थिती निर्माण झाली आहेप्रादेशिकता नवीन राज्यांची निर्मिती, स्वायत्तता

किंवाराज्यांना अधिक अधिकार किंवा देशापासून अलिप्तता.हे खरे आहे की प्रादेशिकता आणि उप-प्रादेशिकवाद मोठ्या प्रमाणावर अटळ आहेतभारतासारखा बहुवचनदेश. प्रत्येक प्रयत्नाचा विचार करणे नेहमीच योग्य नसतेप्रादेशिक किंवा उप-प्रादेशिक हितसंबंधांचे समर्थन करणे किंवा त्यांचे रक्षण करणे विभाजनकारी, विघटनशील आणिदेशभक्तीहीन जेव्हा या हितसंबंधांचे राजकारण केले जाते आणि प्रादेशिक होते तेव्हा समस्या सुरू होतेराजकीय हेतूंसाठी चळवळींचा प्रचार केला जातो. असे अस्वास्थ्यकर प्रादेशिककिंवा उप-प्रादेशिक देशभक्ती कर्करोगजन्य आणि व्यत्यय आणणारी आहे. अखंड प्रादेशिकअसमतोलामुळे आपल्या देशाच्या काही भागात अतिरेकी चळवळींना चालना मिळाली आहे.जम्मू-काश्मीरमधील फुटीरतावादी मागण्या किंवा उल्फा (युनायटेड लिबरेशन फ्रंटआसाम) आसाममध्ये किंवा ईशान्येकडील विविध गटांद्वारे आहेतभारतीय राजकारणासाठी गंभीर बाबी.

३) भ्रष्टाचार

सार्वजनिक जीवनातील भ्रष्टाचार हा भारतातील प्रमुख चिंतेचा विषय आहे. 2011 मध्ये भारत होताट्रान्सपरन्सी इंटरनॅशनलच्या भ्रष्ट म्हणून परिभाषितकेलेल्या 183 देशांपैकी 95 व्या क्रमांकावर आहेकरप्शन परसेप्शन इंडेक्स (CPI). खरे तर सर्वच क्षेत्रात भ्रष्टाचार बोकाळला आहेजीवनाचे, मग ते जमीन असो,मालमत्ता असो, आरोग्य असो, शिक्षण असो, वाणिज्य आणि उद्योग असो.कृषी, वाहतूक, पोलीस, सशस्त्र दल, अगदी धार्मिक संस्था किंवा तथाकथितआध्यात्मिक साधनेची ठिकाणे. भ्रष्टाचार गुप्तपणे अस्तित्वात आहे आणिराजकीय, नोकरशाही आणि कॉर्पोरेट क्षेत्र - तिन्ही स्तरांवर स्पष्ट मार्ग. एकराजकारणी, नोकरशहा आणि उद्योगपती यांच्यातील साखळी पाहता येईलज्याचा परिणाम भ्रष्टाचार आणि भ्रष्ट व्यवहारांमध्ये झाला आहे. च्या tentaclesभ्रष्टाचारामुळे न्यायव्यवस्थेसह सरकारच्यासर्व अंगांवर परिणाम झाला आहे.सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, निवडणूक प्रक्रियेतील भ्रष्टाचार आणि सहभागी होणाऱ्या मतदारांची लाचवेगवेगळ्या पातळ्यांवर निवडणुका होणे आता एक सामान्य गोष्ट झाली आहे. आपल्याकडे आहेतकिंवा तुमच्या मित्रांनी अलीकडच्या काळात निवडणुकांदरम्यान हे घडत असल्याचे पाहिले आहे? मध्येअलीकडच्या काळात आपल्या देशात विविध घोटाळे झपाट्याने बाहेर येत आहेतउत्तराधिकार खरे तर भ्रष्टाचार हे राजकीय अस्थिरतेचे आणि संस्थात्मकतेचे लक्षण आहेक्षय, शासनाच्या वैधतेला आणि योग्यतेला गंभीरपणे आव्हान देणारे. आम्ही म्हणूननागरिकांनी कोणत्याही स्तरावर भ्रष्ट व्यवहार न करण्याची शपथ घेतली पाहिजेआपल्या देशातून भ्रष्टाचार नष्ट करण्यात हातभार लावा.

५) राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण

अलीकडच्या काळात भारतातील राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण हा वादाचा मुद्दा बनला आहे.राजकारण करणारे काही घटक आहेत, असे आरोपही झाले आहेतलोकशाही मूल्ये आणि पद्धतींवर विश्वास नाही. ते हिंसाचारात गुंततात आणिनिवडणुका जिंकण्यासाठी इतर अस्वास्थ्यकर, अलोकतांत्रिक पद्धतींचा आश्रय घ्या.निःसंशयपणे, हा राजकारणातील निरोगी कल नाही आणि त्याची नितांत गरज आहेअशा प्रवृत्तींवर गंभीरपणे तपासणी करणे.राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण हे लोकशाही मूल्यांचे अत्यंत नकार आहे आणि ते नाहीलोकशाही व्यवस्थेत स्थान. अवलंब करून लोकशाही

बळकट करता येते आणिलोकशाही मूल्यांना प्रोत्साहन देणे आणि गुन्हेगारी कृत्यांपासून दूर राहणे.नुकतीच न्यायव्यवस्था, गुन्हेगारी प्रवृत्तीची गंभीर दखल घेत असतानाराजकारण, एक गंभीर लागू करण्यासाठी उपचारात्मक उपायांचा अवलंब करण्याची चिन्हे दर्शविली आहेतअशा घटकांची तपासणी करा. केंद्र सरकार आणि अनेक राज्य सरकारेया समस्येचे प्रभावीपणे निराकरण करण्यासाठी पावले उचलत आहेत. ही मोठी बाब आहेलोकशाहीच्या यशस्वी कामकाजासाठी समाधान आणि निरोगी चिन्हआपला देश. आम्ही, जागृत नागरिक म्हणून आणि सर्वात मोठ्या लोकशाहीचे मतदार म्हणूनजगात, अशा व्यक्तींना परावृत्त करून देखील योगदान देऊ शकते ज्यांच्याकडे गुन्हेगारी पार्श्वभूमी, निवडणूक लढविण्यापासून रोखणे.

६) राजकीय हिंसा

हिंसाचार आपल्यासोबत दीर्घकाळ चालत आला आहे, परंतु हिंसेचा वापर राजकीय हेतूने होत आहेकोणत्याही प्रणालीच्या अस्तित्वासाठी धोकादायक. भारतात आपण साक्ष देत आलो आहोतहिंसाचाराचे विविध प्रकार. जातीय हिंसाचार, जातीय हिंसाचार आणि राजकीयसर्वसाधारणपणे हिंसाचाराने गंभीर प्रमाण गाठले आहे. जातीय दंगली आहेतराजकीय, धार्मिक आणि आर्थिक कारणांसाठी निहित स्वार्थांनी अभियंता.विविध स्वरूपातील जातीय हिंसाचार वाढत आहे. शेती असूनहीविकास, जमीनदारी व्यवस्थेचे उच्चाटन आणि हरित सारख्या विकासक्रांती आणि श्वेतक्रांती, अजूनही सामर्थ्यशाली सामंती घटक आहेतसमाज उच्च आणि मध्यम यांच्यात हितसंबंधांचा गंभीर संघर्ष निर्माण झाला आहेजाती आणि यामुळे राजकीय सत्तेसाठी आक्रमक स्पर्धा निर्माण झाली आहेएक वेळ हिंसाचाराकडे नेतो.जातीय हिंसाचाराचा आणखी एक पैलू म्हणजे उच्च जातींच्या विरोधातील प्रतिक्रियादलित आणि खालच्या जातींमध्ये वाढती जागरुकता आणि त्यांच्या हक्कांचे प्रतिपादन,विशेषतः अनुसूचित जाती आणि मागास जाती. निवडणुकीच्या काळात,मतदारांना एकत्रित करण्यासाठी किंवा त्यांना रोखण्यासाठी हिंसाचाराचा अवलंब केला जात आहे. त्यांचा मतदानाचा हक्क बजावत आहे. शिवाय, हिंसाचाराशी संबंधित आहेस्वतंत्र राज्यांची मागणी, राज्यांची पुनर्रचना किंवा राज्यांचे समायोजनसीमा औद्योगिक काळातही हिंसाचाराचा वारंवार वापर केला गेला आहे. संप, शेतकरी आंदोलने आणि विद्यार्थ्यांची आंदोलने दिसून येतात.

- **सुधारात्मक उपाय**

भारतातील विविधता आणि लोकसंख्या वाढ झाल्यामुळे, भारतातील विकासाला काही गंभीर आव्हानांचा सामना करावा लागत असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. यासर्वांसाठी गंभीर चिंतेचे कारण आहेत. स्वातंत्र्यानंतरच्या सरकारांनी राष्ट्राच्या विकासासाठी अनेक निर्णय घेतले आहे. यापैकी अनेक आव्हानांना प्रतिसाद देण्यासाठी विविध उपाय झाले आहेत. यापैकी काहींमध्ये लक्षणीय सुधारणा. मात्र, अजूनही बरेच काही करायचे आहे.त्यासाठी प्रयत्न सुरू आहेत. सरकारी संस्था, राजकीय पक्ष, नागरी समाज आणि सर्वसाधारणपणे नागरिक यांच्या सहकार्याची गरज आहे.काही महत्त्वपूर्ण सुधारात्मक उपाय जे स्वीकारले गेले आहेत आणि असू शकतात ते खालीलप्रमाणे:

१) सार्वत्रिक साक्षरता 'सर्वांसाठी शिक्षण'

लोकशाहीच्या कार्यक्षम कार्यासाठी शिक्षणाचे महत्त्व आणि आवश्यकताभारतीय संविधानाच्या रचनाकारांनी त्यांचे कौतुक केले. म्हणूनच, विनामूल्य आणि चौदा वर्षापर्यंतच्या सर्व मुलांना सक्तीचे शिक्षणभारतात घटनात्मक बांधिलकी कायम राहिली. विविध सरकारेहे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी राष्ट्रीय आणि राज्य पातळीवर प्रयत्न सुरू आहेत. जस किराष्ट्रीय साक्षरता अभियान 1986 च्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाचा पाठपुरावाच्या काढण्यासाठी कार्यक्रमांची योजना आणि अंमलबजावणी करण्यासाठी 1988 मध्ये स्थापना केली गेलीव्यासपीठाखाली निरक्षरता, सर्व शिक्षा अभियान. पण सार्वत्रिक ध्येयसाक्षरता अजून गाठायची आहे. सध्या देशव्यापी कार्यक्रम म्हणून ओळखला जातोसाक्षर भारत हा उपक्रम राबविण्यात येत आहे. कार्यात्मक साक्षरता विकसित करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहेआणि पंधरा वर्षे वयोगटातील अ-साक्षर आणि संख्या नसलेल्या प्रौढांसाठी संख्याआणि वर, त्यांना मूलभूत साक्षरतेच्या पलीकडे त्यांचे शिक्षण चालू ठेवण्यास सक्षम करण्यासाठी आणिऔपचारिक शैक्षणिक प्रणालीशी समकक्षता प्राप्त करा. सर्व शिक्षा अभियान ही मोहीम महत्त्वाची ठरत आहे.

२) दारिद्र्य निर्मूलन

1970 पासून, निर्मूलनासाठी अनेक कार्यक्रम राबविण्यात आलेभारतातील गरिबीचे. हे कार्यक्रम दोन मोठ्या श्रेणींमध्ये येतात: (i) उत्पादक मालमत्ता किंवा कौशल्ये किंवा दोन्ही, तेथेलाभार्थ्यांना प्रदान करून त्यांना दारिद्र्यरेषेच्या वर उचलण्याचे कार्यक्रम आहेतजेणेकरुन ते स्वत: ला उपयुक्तपणे काम करू शकतीलआणि अधिक उत्पन्न मिळवा. (ii) गरीब आणि भूमिहीनांसाठी तात्पुरता वेतन रोजगार देण्यासाठी कार्यक्रमही राबविण्यात येत आहेत.

३) लिंगभेद दूर करणे

लोकशाहीची उद्दिष्टे “लोकांची, साठीमहिला लोकसंख्या असल्यास लोक आणि लोकांद्वारे" पूर्णपणे साकार होऊ शकत नाहीहे आता ओळखले जात आहे कीसामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय प्रक्रियेत सर्व प्रकारे समाविष्ट नाहीविकास त्यामुळेच घटनात्मक तरतुदींव्यतिरिक्त अनेक कायदे आहेत.अंमलात आणली गेली, धोरणे बनवली आणि अंमलात आणली गेली आणि संस्थात्मकमहिलांच्या विकासासाठी सुधारणा केल्या आहेत. 73 व्या आणि1993 मधील भारतीय राज्यघटनेची 74 वी घटनादुरुस्ती हे यातील टप्पे आहेत.महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणाची प्रक्रिया. या दुरुस्त्या राखून ठेवल्या आहेत . एक तृतीयांश जागा पंचायती राज संस्था, नगरपालिका आणिमहानगरपालिका. आणखी एक महत्त्वपूर्ण विकास म्हणजे दत्तक घेणे . 2001 मधील महिला सक्षमीकरणासाठीच्या राष्ट्रीय धोरणातील, सर्वांगीणज्याचे उद्दिष्ट "स्त्रियांचे प्रगती, विकास आणि सक्षमीकरण घडवून आणणे आहे" पण हे ध्येय गाठण्यासाठी खूप काही करावे लागेल.प्रादेशिक असमतोल दूर करणेप्रादेशिक असमतोल दूर करणे हे खरोखरच नियोजनाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे . भारतात प्रादेशिक विषमता कमी करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. याशिवाय स्टेटस्पेसिफिकराज्यांतर्गत प्रादेशिक असमानता कमी करण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहे, अनेककेंद्र पुरस्कृत कार्यक्रम गेल्या दोन-तीन वर्षांपासून सुरू आहेत . अशा प्रदेशांच्या मागासलेपणाच्या विशिष्ट पैलूंची काळजी घेण्यासाठी गरजेचे आहे.

४) प्रशासकीय आणि न्यायिक सुधारणा

वरील सर्व सुधारात्मक उपायांचे यश प्रामुख्याने अवलंबून असते . प्रशासनाचे कार्यक्षम कार्य आणि स्वातंत्र्य आणि धार्मिकतान्यायिक प्रणालीचे. पण दोन्ही बाबतीत बरेच काही करणे आवश्यक आहे. भारतातील सार्वजनिक प्रशासनाच्या कामगिरीची बारकाईने तपासणी करण्यात आली आहेगेली काही वर्षे. प्रचंड भ्रष्टाचार, अकार्यक्षमता, अपव्यय आणिनागरिकांच्या गरजांप्रती बेजबाबदारपणा हे काही सामान्यतः मान्य केले जातेप्रशासनाला भेडसावणाऱ्या समस्या. भारतीय न्यायव्यवस्थेकडे आहे, यात शंका नाहीस्वतंत्र आणि तटस्थ राहिले; (i) धीमे विल्हेवाटीच्या गंभीर समस्या आहेत . विलंब तसेच अनुशेष जमा होण्यास कारणीभूत असलेल्या प्रकरणांची आणि (ii) खूपच कमीफौजदारी प्रकरणांमध्ये खटल्याचा दरप्रशासकीय सुधारणा हा सातत्याने सरकारच्या अजेंड्यावर असतोस्वातंत्र्य मिळाल्यापासून. अनेक आयोग आणि समित्या झाल्या आहेतया संदर्भात स्थापना केली. परंतु नोकरशाहीच्या अनास्थेमुळे हे बदल थांबले आहेतसुधारणा पूर्ण प्रमाणात कराव्यात. विविध आयोगांच्या शिफारशीआणि समित्या गरजेवर लक्ष केंद्रित करतात (i) प्रशासनाला जबाबदार बनवण्यासाठीआणि नागरिकांसाठी अनुकूल, (ii) दर्जेदार प्रशासनासाठी त्याची क्षमता निर्माण करणे, (iii) दिशा देण्यासाठीलोकांचा सहभाग, विकेंद्रीकरण आणि विकासाला चालना देण्यासाठी प्रशासन अधिकार, (iv) प्रशासकीय निर्णय प्रक्रिया पारदर्शक करण्यासाठी, (v)सार्वजनिक सेवांचे कार्यप्रदर्शन आणि अखंडता सुधारण्यासाठी, (vi) मजबूत करण्यासाठीप्रशासनातील नैतिकता आणि (vii) ई-गव्हर्नन्ससाठी तत्परता निर्माण करणेन्यायिक सुधारणा हा देखील फार पूर्वीपासून एक गंभीर चिंतेचा विषय आहे.

५) शाश्वत विकास (आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरणीय)

भारतीय लोकशाही जेव्हाशाश्वत विकासाच्या मार्गावर पुढे वाटचाल करते तेव्हा सर्व आव्हानांना पुरेसा प्रतिसाद देऊ शकते. विकासाचे मॉडेललाखो लोकांच्या मूलभूत गरजा विचारात न घेता, आज तसेचभविष्यकाळ लोकशाहीच्या अस्तित्वासाठी अनुकूल होऊ शकत नाही. विकासमानव-केंद्रित आणि सर्वांच्या जीवनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी निर्देशित करतो.देशतील गरिबी, अज्ञान, भेदभाव दूर करण्यावर भर द्यावा लागेल.रोग आणि बेरोजगारीविकास प्रक्रिया शाश्वत ठेवण्याचे उद्दिष्ट ठेवले पाहिजे. आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय विकास केल्याने देशाचा शाश्वत विकास शक्य आहे.

- **निष्कर्ष / सारांश**

बहुविध संस्कृती असलेल्या भारतासारख्या विशाल देशाला संघराज्य पद्धत असून, देशात राजकीय पक्ष आणि पुढारी यांचा राष्ट्राच्या विकासातील भूमिका महत्त्वाची ठरते. भारतातसुद्धा शासन व्येवस्था घटणात्मनक मूल्ये पायदळीतुडवूनअनैतिकराजकारणाचास्विकार करतानादिसतआहे. मूलत: कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळवप्रसार माध्यमे हेलोकशाही व्यवस्थेचे चारमूलभूतस्तंभ लोककल्याणासाठी आपली भूमिकाखंबीरपणेपारपाडतीलतेव्हाच लोकशाही चेमूलभूतप्रारूप अस्तित्वात येणारआहे.

संघराज्य पद्धतीने वस्तुतः राष्ट्रीय प्रवृत्तींना मजबूत केले आहे आज सर्व प्रादेशिक पक्षांनी जाणले आहे की, ते त्यांच्या सत्तेचा वाटा संघराज्यीय प्रणालीच्या सध्याच्या व्यवस्थेद्वारे प्रस्थापित करू

शकतात . भारतीय राज्यघटना देशातील प्रत्येक नगरीकाला समान न्याय देत असते, म्हणजेच राज्यघटनेसमोर एकसमान असून प्रत्येक नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचे रक्षण राज्यघटना करत असते. देशात शाश्वत विकास घडावा यासाठी देशातील शासन, प्रशासन आणि देशातील नागरिक महत्त्वाची भूमिका बजवावी लागेल. यासाठी नागरिकांनी चांगले लोकप्रतिनिधी निवडून दिले पाहिजे. राजकीय स्वार्थासाठी जाती जातीत आणि धर्मा धर्मा भांडणे लावणाऱ्या पक्ष आणि राजकारणी लोकांना घरी बसवले पाहिजे, तेव्हाच १४० कोटी लोकसंख्या असलेल्या भारत देश विकसित राष्ट्राचे स्वप्न पूर्ण करू शकेल.

संदर्भ:

१) Bidyut Chakrabarty, Indian Politics and Society Since Independence, Routledge Published, New York, 2008, p.p. 10
२) Mushtaq H. Khan, India's evolving Political settlement and the Challenges of Sustaining Development,
३) Acharya, Shankar, Isher Judge Ahluwalia, K.L Krishna and Ila Patnaik 2003. *India: Economic Growth 1950-2000*. Global Research Project on Growth. Indian Council for Research on International Economic Relations: New Delhi. Available http://www.gdnet.org/pdf2/gdn_library/global_research_projects/explaining_growth/India_complete_31Mar04.pdf
४) Balmiki Prasd Singh, The Challenge of Good Governance in In India: Need for Innovative Approaches, New Dhelhi, p.p 18
५) Dr. Bina Rai, Some New Challenges before Indian Democracy and Present Government, Internationa Journal of Science and Research, pp 499
६) Secularism and Democracy - A Religious Response□, April 1-15, 2005,http://www.rightlivelihood.org
७) AtulKohali: —The State and Poverty in India: The Politics of Reform. Cambridge: Cambridge University Press, 1987
८) Pranab Bardhan:Inequality, Inefficiency, and the Challenges for Social Democracy in India's Economic Transition.
९) Blau, Judith; Moncada, Alberto (2005) Human Rights: Beyond the Liberal Vision, Rowman& Littlefield Publishers, Inc.
१०) Varshney Ashutosh: —Challenges before Indian Democracy, _India's Democratic Challenge', Foreign Affairs, 86 (2), March-April, 2007.

◆◆◆

शिवकालीन व पेशवेकालीन स्त्रियांची परिस्थिती व कर्तृत्ववान महिला

प्रा.डॉ.सुषमा देशपांडे

सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभाग प्रमुख व संशोधक मार्गदर्शक,

डॉ. सौ. इं. भा. पा. महिला कला महविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर.

प्रस्तावना :-

स्त्री हा समाजाचा एक अत्यंत महत्वपूर्ण घटक असल्यामुळे संपूर्ण समाजरचनेत जे स्थान पुरुषांना आहे तेच स्थान स्त्रीला असणे अपेक्षित आहे. स्त्रीजीवन, स्त्रियांचे प्रश्न, स्त्री-पुरुष समानता, स्त्रीयांना आत्मबल व स्त्रियांचा विकास हे विचार स्त्री संतांनी समाजास दाखविले. कारण कोणत्याही समाजाच्या संस्कृतिची ओळख, दर्जा, श्रेष्ठता, स्वरूप हे ट्या समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक परिस्थितीवरून ठरत असते.

परंतु भारतात १८ व्या शतकापर्यंतचा काळ हा स्त्रियांसाठी अत्यंत खडतर असा होता. संपूर्ण स्त्री जीवन हे पराधिन, पुरुषी श्रेष्ठत्व व स्त्री जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर तिला पुरुषांच्या आधाराची गरज आहे हे स्त्रीमनावर ठसवणारा होता. अत्यल्प शिक्षण, घर,चूल,मूल अशा बंदिस्त वातावरणात स्त्रिया जगत असत. म्हणजेच एकूणच स्त्री जीवन हे स्थितीशील, गतिशून्य होते. जी स्त्री समाजाचा केंद्रबिंदू असते तिचे कर्तृत्व ,कार्य मर्यादित होते. शिवकालीन व पेशवेकालीन पत्रव्यवहार, लिखित साधने पाहता अगदी अत्यल्प स्त्रियांना शिक्षण व राजकारणात आपले कर्तृत्व दाखविण्याची सुदैवाने संधी मिळाली व त्या स्त्रियांनी या संधीचे सोने करून स्वत:च्या कर्तृत्वला जगासमोर आणण्यात त्या यशस्वी झाल्या. शिवशाहीत, राजमाता जिजाबई, ताराबाई, येसूबाई, उमाबाई तर पेशवाईत रमाबाई, आनंदीबाई, गोपिकाबाई, मस्तानी या स्त्रियांनी या संधीचे सोने करून स्वत:च्या कर्तृत्वाला जगासमोर आपली मोहर उमटविली. काही स्त्रिया प्रत्यक्षपाने पत्नी, प्रेयसी, आई या नात्यांनी पुरुषांना राजकारणात सल्ला देणे, गुप्तचर अशी कामे करीत.

उद्दिष्ट :- शिवकालीन व पेशवेकाली न परिस्थितीचा अभ्यास करून कर्तृत्ववान महिलांचे कार्य सर्वांसमोर यावे हे उद्दिष्ट या संशोधन निबंधाच्या लेखनापाठीमागे आहे.

मुख्य विषय मांडणी (संशोधन पद्धती):- शिवकालीन व पेशवेकालीन कर्तृत्ववान महिला या शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात व विवेचनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

शिवकालीन व पेशवेकार्लीन स्त्री जीवनात पती आज्ञेत राहणे, पावित्र्य जपणे, धर्मपालन करणे, उपासतापास,व्रत वैकल्ये चालीरिती जपणे, ह्यातील काही प्रथा चुकीच्या होत्या त्यांचा स्त्री जीवनावर अत्यंत घटक परिणाम होतोय हे कळूनही त्या त्याविरुद्ध बोलण्याची कुणाची हिंमत होत नसे पण त्याही परिस्थितीत दिवसभराच्या कामातून वेळ काढून या स्त्रीया किर्तन, भजन, पुराण पठण, संत कवींचे वाङमय यात काही काळ शरीर व मनाला गुंतवून ठेवत व विसाव्याचे क्षण शोधत. तसेच यामुळे हिंदू

संस्कृती व धर्माचे ज्ञान त्यांना मिळत असे.

बालविवाहाची प्रथा शिवशाहीपासूनच होती. ८ व्या किंवा ९ व्या वर्षीच विवाह होत. छत्रपती शिवाजीराजे, छत्रपती सांभाजीराजे, छत्रपती राजाराम, छत्रपती शाहू यांचे बालविवाहच झाल्याची उदाहरणे आहेत.

- जिजाबाईंनी शिवाजी महाराजांच्या हाती सत्ता देईपर्यंत राज्यकारभार केला.
- कोल्हापूरच्या छत्रपती घराण्यातील जिजाबाईंनीही राज्यकारभार केला.
- अनुबाई घोरपडे यांनी २५ वर्षे इचलकरंजीचा राज्यकारभार पाहिला.
- तर सावंतवाडी संस्थान दुर्गाबाईंनी जवळ जवळ ६ वर्षे आबाधित ठेवले.
- आणि १७०१ ते १७०७ हा काळ मराठ्यांच्या स्वातंर्त्य संग्रामाचा काळ ताराबाईंनी गाजविला.

पेशवाईतही स्त्रियांनी समाजव्यवस्थेच्या सर्व नियमांचे पालन करून कौटुंबिक आयुष्याबरोबरच, राजकीय व सामाजिक जीवनातही कित्येकदा अत्यंत खंबीरपणे, मुत्सद्दिपणे व व्यावहारिक हुशारीने कधी आपल्या पतीला सल्ले दिले, राजकारणात सावध केले व अत्यंत खंबीरपणे निर्णय घेऊन आनंदीबाई, राधाबाई यासारख्या स्त्रिया पेशव्यांच्या पाठीशी उभ्या राहिल्या.

शिवशाहीत बालविवाहाबरोबरच बहुपत्नीत्वाची प्रथाही रूढ होती. बहुपत्नीत्वामागे राजकीय हेतूही असे. विविध घराण्यातील मुलींशी विवाह संबंध प्रस्थापित करून त्या घराण्यातील सरदारांचा स्वराज्य उभारणीसाठी उपयोग करून घेणे शिवाय एकदा विवाह संबंध प्रस्थापित झाल्यावर जर वैर असेल तर ते क्षणात संपुष्टात येत असे. राजाराम महाराज, संभाजी महाराज व खुद्द शिवाजी महाराजांचे ८ विवाह विविध सरदार घराण्यांशी झाले होते.

शिवशाहीत व पेशवाईतही सतीची प्रथा होती. शिवाजी महाराजांच्या मृत्युनंतर पुतळाबाई सती गेल्या किंवा छत्रपती राजाराम महाराजांच्या मृत्युनंतर अंबिकाबाई सती गेल्या, माधवरावांच्या मृत्युनंतर रमाबाई सती गेल्या अशी उदा. मराठ्यांच्या इतिहासात सापडतात. आपले पतीवरचे प्रेम सिद्ध करण्यासाठी ही प्रथा असावी पण समस्त स्त्री वर्गासाठी घातक असलेली ही प्रथा पुढे ब्रिटिश काळात कायदा होऊन संपुष्टात आली.

पेशवे घराण्यातील स्त्रिया ह्या बुद्धिमान, महत्वाकांक्षी व राजकारणाची उत्तम जाण असणाऱ्या होत्या. त्या नेहमीच आपल्या पतीला विविध प्रसंगात, राजकारणात मदत करीत पेशवे घराण्यातील पुरुषही स्त्रियांच्या मनाला जपत, कुटुंबातही स्त्रियांना मानाचे स्थान असे, कुटुंबात कौडकौतुके, अनेक महत्वाच्या सामाजिक प्रसंगात, कौटुंबिक प्रसंगात पेशव्यांबरोबर त्यांच्या स्त्रिया असत. विवाह प्रसंगी, मेजवानी प्रसंगी, नजराणा देतांना, परराज्यात भेटी पाठवतांना पुरुषांबरोबर स्त्रियांनाही खास अशा भेटवस्तू पाठविली जात.

पेशवेकाळात व शिवकाळातही मोठ्याप्रमाणावर स्त्रियांना प्राशासनिक, राजकीय, धार्मिक अधिकार

मोठ्या प्रमाणावर दिले जात. तसेच पतीच्या वडिलांच्या मालमत्तेत स्त्रियांना मोठा वाटा असे. स्त्रीधन म्हणून जमिनी, इनाम देत किंवा काही वेळा विशिष्ट गावाचे उत्पन्न चोळीबांगडीसाठी दिले जात असे. राजघराण्यातील स्त्रिया वतने चालवित, त्यांच्या नावावर या मालमत्ता असे व ती खर्च करण्याचा अधिकारही स्त्रियांनाच असे. पण हे सर्व राजघराण्यातील स्त्रियांच्या बाबतीत असे सर्वसामान्य स्त्रिया उदरनिर्वाहासाठी वा कुटुंबासाठी मोलमजूरी, सैन्यात इ. कामे करीत. परंतु एकूणच पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्रीचे स्थान दुय्यम होते तिचे काम, तिचा मान, तिचे अधिकार, तीची सामाजिक पत हे सर्वच दुय्यम होते पुरुषांचे प्रथम होते हेही तेवढेच खरे.

शिवशाहीतील व पेशवाईतील काही कर्तृत्ववान महिला :-

१) जिजाबाई :- वीरकन्या, वीरपत्नी, वीरमाता या त्रयोगुणांचा वारसा शिवाजी महाराजांना आपल्या मातेकडून मिळाला होता. जिजाबई ह्या फक्त वीर पुरुषाची माता नव्हे तर संपूर्ण समाजाला घडविणाऱ्या लोकमाता होत्या. मराठ्यांच्या स्वातंर्त्याचा पाया घालणाऱ्या, न्यायप्रिय, नैतिक दृष्टीने आदर्श प्रशासन चालवीत होत्या. राष्ट्रनिर्मितीसाठी ऐक्य व लोकसंघटन, नातेसंबंध यातून त्यांनी स्वराज्याला बळ दिले. उत्तम प्रशासक, स्वराज्यासाठी सर्व सुखांचा त्याग करून महाराष्ट्राच्या समाजाला स्वातंर्त्याची जाणीव करून देऊन हिंदवी स्वराज्याचे ध्येय त्यांनी आयुष्यभर बाळगले.

शिवाजी महाराजांचे उत्तमचरित्र घडवून त्यांच्यावर शिस्त, वक्तशीरपणा, सर्वधर्मसमभाव असे संस्कार त्यांनी केले. म्हणूनच १७ व्या शतकातील इतिहासाची जननी व वर्तमान व भविष्याची स्फूर्तीदात्री होत्या.

२) ताराबाई :- कोल्हापूर येथे मराठ्यांच्या स्वतंत्र गादीची स्थापना करून १७०० - १७०७ या काळात मोगलांपासून स्वराज्याचे रक्षण केले व अत्यंत कार्यक्षमतेने राज्यकारभार करणारी ती एक शूर, धाडसी राणी होती. हिंदुस्थानात मराठ्यांच्या सत्तेची बीजे ताराबाईंच्या लष्करी मोहिमेत दिसतात. मोठमोठ्या सरदारांच्या शौर्याचा फायदा घ्यायचा पण त्यांना अंतर्गत राजकारणात सहभागी करून घ्यायचे नाही असे तारांबाईंचे अंतर्गत राजकारणाचे सूत्र होते.

३) येसूबाई :- संभाजी महाराजांबरोबरच जिजाबाईंच्या देखरेखीखाली व संस्करात राजनीतीपासून ते गृह्शिक्षणा पर्यंत येसूबाईंवर जिजाबाईंचे संस्कार झाले, राजकारणातील मुत्सद्दिपणा त्यांनी घरातूनच शिकला. संभाजी महाराज दिलेरखानास जाऊन मिळाले त्या प्रसंगात येसूबाईंनी अत्यंत धैर्याने व संयमाने स्वत:ला सावरले हा झाला कौटुंबिक प्रसंग तर कधी राजकीय प्रसंगीही येसूबाईंनी आपल्या कर्तव्यदक्षतेचा प्रत्यय दिला. संभाजी महाराजांमुळे दुखावलेल्या स्वराज्यातील लोकांना परत स्वराज्यात आणणे किंवा आपल्या माहेरच्या नातेवाईकांना स्वराज्य सेवेसाठी आपलेसे करून घेणे अशी अनेक अवघड कामे त्यांनी सहज केली. आपल्या आयुष्यात अनेकदा कठीण प्रसंगातही समजूतदारपणा, कर्तव्यकठोर स्वभावामुळे त्यांनी निर्णय घेतले व अत्यंत धैर्याने राज्यकारभार केला.

३) उमाबाई दाभाडे :- सेनापती खंडोपंतराव दाभाडेंच्या पत्नी अत्यंत कठोर, बाणेदार, शूर, पराक्रमी म्हणून त्यांची मराठ्यांच्या इतिहासात नोंद आहे. उमाबाईंनी अहमदाबादची मोहिम यशस्वी केल्याबद्दल त्यांना छत्रपती शाहूंकडून सोन्याचे तोडे मिळाले होते.

४) राजसबाई :- राजाराम महाराजांच्या द्वितीय पत्नी राजसबाईंनी आपला पुत्र संभाजी द्वितीयच्या वत्तीने ताराबाई व तिचा पुत्र शिवाजी द्वितीयल तुरुंगात टाकून संभाजी द्वितियकदे मराठ्यांचा कारभार घेतला.

५) सोयराबाई :- अत्यंत महत्वाकांक्षी असलेल्या सोयराबाई मात्र राजकारणांसाठीचे चातुर्य, मुस्तद्दीपणा यांचा स्वभाव असलेल्या होत्या. संभाजीने वीस हजार सैनिकांसह रायगडावर आक्रमण करून सोयरबाईंचा पराभव केला व राजाराम व सोयराबाईंना कैदेत टाकले. १० जानेवारी १६८१ ला संभाजी महाराजांनी स्वत:ला राज्याभिषेक करून घेतला व सोयराबाईंवर महाराजांना विष दिल्याचा आरोप ठेवून त्यांना मृत्युदंड देण्यात आला.

६) सईबाई निंबाळकर :- छत्रपती शिवाजी पत्नी १६४१ साली वयाच्या अवघ्या १२ वर्षी त्यांचा शिवाजी महाराजांबरोबर विवाह झाला व संभाजी महाराज दोन वर्षांचे असतांना त्यांचे देहवासन झाले.

अशा प्रकारे शिवशाहीत अनेक पराक्रमी पुरुषांनी मोठ्या धैर्याने, पराक्रमाने राज्यकारभार केला त्याचप्रमाणे स्त्रियांचेही राजकारणात मोलाचे योगदान होते.

पेशवेकालीन कर्तृत्ववान महिला

पेशवे घराण्यातील अनेक स्त्रिया या बुद्धिमान, महत्वाकांक्षी, राजकारणाची उत्तम जाण असलेल्या होत्या. वेळोवेळी पेशव्यांशी चर्चा करून,सल्ला मसलत करून राजकारणातील घडामोडींची चर्चा करून पेशव्यांना निर्णय घेतांना अविरतपणे या स्त्रियांनी सहाय्य केले. म्हणजेच पेशव्यांच्या कुटुंबाबरोबरच राजकारण व प्रशासनातही स्त्रियांनी त्यांना वेळोवेळी मदत केली. मात्र प्रत्यक्ष युद्धभूमीवर मात्र पेशव्यांच्या स्त्रिया सहभागी झाल्याची उदा. नाहीत.

१) राधाबाई पेशवे:- पेशवाईतील कर्तबगार स्त्रियांपैकी एक म्हणून राधाबाई पेशव्यांचा उल्लेख येईल. शिवाय सुशिक्षित राधाबाईंना संस्कृत व मराठी लिहितांना वाचता येत असे. मुलींचेपण शिक्षण, लष्करी शिक्षण, युद्धशाला, लेखन वाचन, हिशोब यांचे ज्ञान मुलींना असावे आस त्यांचा प्रयत्न असे. राधाबाईंना राजकारणाची उत्तम जान होती वेळोवेळी पेशवे युद्ध मोहिमांवर असतांना त्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांसोबत पुण्याचा राज्यकारभरी उत्तमरित्या चालवत तसेच पेशव्यांच्या एकूणच सर्व कुटुंबाची प्रमुख म्हणून ट्या योग्य काळजी घेत. त्यांचा एकछत्री अंमल पेशवे कुटुंबार होता. आपल्या कुटुंबाच्या सौख्यासाठी त्यांना तुळजयपूर, पंढरपूर अशा तीर्थक्षेत्री यात्रा केल्या. अनेक मंदिरांची कामे पूर्ण करणे, पूजेची कायम व्यवस्था करणे यासाठी कायम पुढे असत. बाजीराव निजाम भेटीचा तपशील त्यांनी स्वत: पत्रव्यवहार करून ठरविला.

वयाच्या ७० व्या वर्षी राधाबाईंनी काशी यात्रा केली. यात्रेसाठी सव्वा वर्ष लागले पण यातरेदारम्यान राजपूतराजे, मोगल सत्ताधिश यांनी राधाबईंबद्दल अंदर व प्रेम दर्शविले. राधाबाई अत्यंत स्वाभिमानी व महत्वाकांक्षी होत्या त्यांच्या आज्ञेबाहेर कोणी जात नसे. राधाबाईंनी एक घातक प्रथा सुरू केली ती म्हणजे मोहिमेवर जातांना संपूर्ण कुटुंबाला बरोबर घेऊन जाणे. ही प्रथा पुढे मराठ्यांसाठी घातक ठरली. विशेषत: पानिपतच्या ३ ऱ्या युद्धाच्या वेळी लढाऊ सैन्यापेक्षा सैन्यात बायका मुलांचाच भरणा मोठा होता. त्यामुळे पराभवही पत्कारावा लागला. त्यांच्या मार्गदर्शनामुळेच बाजीराव पेशव्यांचे नांव 'अपराजित सेनानी' म्हणून सर्वोमुखी झाले.

२) गोपिकाबाई पेशवे :- राधाबाईंनंतर पेशवे घराण्यातील वडीलकीचा मान, घराण्यातील कर्ती स्त्री म्हणून त्यांचाच होता. अत्यंत चाणाक्ष, हुषार,चतुर, त्यामुळे नानासाहेब त्यांचे पती त्यांच्याबरोबर राजकारणाची सल्लामसलत करीत. नांनासाहेबांचा आपल्या पत्नीवर खूप जीव होता. पानिपतावरील पराभवाच्या धक्क्याने नानासाहेबांचा मृत्यु झाला त्यानंतर गोपिकाबाईंनी माधवरावांना पेशवाईची वस्त्रे दिली पण खरी सूत्रे गोपिकाबाईंच्या हातात होती.

गोपिकाबाई प्रसंगानुरूप कुटुंबातील लोकांना पत्रे लिहीत त्यामुळे त्याकाळातील इतिहासाची तपशिलवार माहिती उपलब्ध आहे. गोपिकाबाई गंगापूरला राहत पण त्यांचे मन पुण्यातील राजकारणाभोवती घुटमळत असे.

३) आनंदीबाई पेशवे :- आनंदीबाईंचे व्यक्तिमत्व काही ठिकाणी कपटी, क्रूर असे रंगवले आहे परंतु काही कागदपत्रा मधून त्यांचा उल्लेख करारी, हुशार, महत्वकांक्षी, कर्तबगार स्त्री असाच येतो. या राघोबादादांच्या पत्नी, अत्यंत महत्वकांक्षी आपले पती पेशवेपदी पाहण्याची महत्वकांक्षा त्यांना होती. ध चा मा करणारी कपटी स्त्री असा इतिहासात उल्लेख येतो पण याला पुरावा नाही. एक धार्मिक व सदैव पेशवाईच्या गादीवर प्रेम करणारी, महाराष्ट्रावर प्रेम करणारी अशी तीची ओळख व्हायला हवी होती पण एका चुकीमुळे त्यांना इतिहासाने चुकीचे रंगविले.

४) मस्तानी :- बुंदेलखंडावर महंमदखान बंगश याने सवारी केली त्यावेळी छत्रसालने पेशव्यांकडे मदत मागितली. बाजीरावने मदत केल्यामुळे त्याला छत्रसाळणे बुंदेलखंडातील काही प्रदेश, हिऱ्यांच्या खाणीचा काही हिस्सा व मस्तानी दिली. मस्तानी शनिवारवाड्याजवळ स्वतंत्रपणे राहत होती. ती काशीबाईंना मोठी बहीण मानत असे. त्या दोघींमध्ये प्रेम होते,ती बाजीरावची प्रेरणा होती, तिचे बाजीरावर प्रचंड प्रेम होते. ती हळूहळू पेशवे कुटुंबाचा एक भाग बनली. मस्तानीमुळे बाजीरावच्या राजकीय वा कौटुंबिक जीवनात व्यत्यय आला नाही, व्यसनही येऊ दिले नाही. उलट तिने नेहमीच बाजीरावला साथ दिली.

४) रमाबाई पेशवे :- प्रेमळ व नम्रस्वभाव व पतीसेवेसाठी तत्पर. राजकारणात फारसा सहभाग नव्हता. माधावरावांच्या मृत्युनंतर त्या सती गेल्या. पेशव्यांकडे सती जाणाऱ्या त्या पहिल्या स्त्री होत्या. त्यांचे वृंदावन थेउर येथे आहे.

पेशव्यांना स्त्रियांनी रणांगणावर जाऊन पराक्रम गाजवावा हे मान्य नव्हते तरी मार्गदर्शन करणे, सल्ले देणे अशी कामे राधाबाई, गोपिकाबाई यांनी केली. अनेक स्त्रियांच्याहस्ताक्षरातील पत्रे उपलब्ध आहेत. त्यामुळे त्यांचा अप्रत्यक्षपणे राजकारणातील सहभाग दिसून येतो.

संदर्भग्रंथ सूची

१) "भारतीय इतिहासातील स्त्रिया" - डॉ. पद्मजा पाटील, डॉ. सौ. शोभना पाथव - फडके प्रकाशन, कोल्हापूर सप्टेंबर २०११

२) "भारवर्ष की चर्चित महिलाएँ" - सुद्धा गोस्वामी, उपकार प्रकाशन,आगरा

३) "महारणी ताराबई (मराठ्यांच्या स्वातंत्र्ययुद्धाची गाथा)" - प्रा. जयसिंगराव पवार, ताराराणी विद्यापीठ प्रकाशन ऑगस्ट १९७५.

४) भारतीय इतिहासातील स्त्रिया आणि स्तरईजिवं - डॉ. एस. एस. गाठाळ, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद ,जुलै २०१३.

५) मराठा व पेशवे कालखंडातील महाराष्ट्रातील कर्तबगार स्त्रिया, डॉ. ज्योती वटकर, दिलीपराज प्रकाशन, शनिवारपेठ, पुणे मार्च २०१०.

६) "पेशवे व मराठा सरदार घराण्यातील स्त्रियांचे धार्मिक जीवन" - पाटील रत्नप्रभा, श्वेता पाटील, धुळे २००७.

७) भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन मे महिलाओंका योगदानछ, नागोरी एस. एल. सुरभि पब्लिकेशन जयपूर १९९७.

८) "शिवकालीन स्त्रियांच्या आधिकार कक्षा, भावे निलीमा. पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई २०१०

९) "राष्ट्रमाता जिजाऊ" - डॉ. एस. एस. बाहेकर, कसबा प्रकाशन, जळगाव.

१०) "स्वराज्य समर्थक जिजाऊ मातुश्री" - रा. स.भट, बोरा अँड कं.पब्लिकेशन, मुंबई - १९४७.

११) "राजसत्तेच्या फटीतून पेशवेकालीन स्त्रिया" - भावे निलीमा पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९९६.

१२) "शिवकालीन व पेशवेकालीन स्त्रीजीवन" - टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, प्रकाशन पुणे - १९७३.

१३) "ऐतिहासिक परिप्रेक्षातील स्त्रिया" - प्रा. बोर्डे, खडसे सुनिता, शुभम पब्लिकेशन, पुणे - जानेवारी २०१०.

१४) "पेशवेकालीन स्त्रिया"- मुक्ता - कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे ८ मार्च २०१६.

◆◆◆

एकविसाव्या शतकात भारतीय संघराज्यासमोरील आव्हाने

प्रा.सिध्दार्थ मुंगे
सहयोगी प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बदनापूर जि.जालना

सारांश

भारत एक वैविध्यपूर्ण लोकसंख्या असलेला देश आहे. याबरोबरच प्रचंड भौगोलिक विस्तार हे देखील या देशाचे एक वैशिष्ट्य आहे. वैविध्यपूर्ण लोकसंख्या आणि प्रचंड मोठे भौगोलिक क्षेत्र यामुळे असलेल्या भारताने संघराज्यात्मक शासन पद्धती स्वीकारली आहे. संघराज्य पद्धत ही मुळात केंद्र स्तरावरील शासन आणि राज्य स्तरावरील शासन यांच्यामधील सुसंवादावर आधारित असते. संघराज्याचे यश-अपयश हे या दोन स्तरावरील सत्तेच्या संतुलणावर निर्धारित होत असते. स्वातंत्र्य प्राप्ती पश्चात सुमारे पाच दशके भारतीय संघराज्य हे अनेक आव्हाणांचा सामना करीत भक्कमपणे उभे राहिले. मात्र, एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभाबरोबर अनेक जटिल आव्हाने निर्माण झाली आहेत, ज्यामुळे भारतीय संघराज्याच्या स्थैर्य आणि परिणामकारकतेला हादरे बसू लागले आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये या आव्हानांचा आढावा घेतला असून आणि आगामी काळात भारतासाठी एक गतिमान आणि लवचिक संघीय संरचना सुनिश्चित करण्यासाठी संभाव्य उपायांवर चर्चा केलेली आहे.

Key words: संघराज्य, संघराज्यासमोरील आव्हाने, केंद्र-राज्य संघर्ष, प्रांतीय स्वायत्तता, जागतिकीकरण आणि संघराज्य.

प्रस्तावना

विविध संस्कृती, भाषा आणि धर्मांनी विणलेल्या भारताची चैतन्यमय मांडणी आणि विविधातपूर्ण राजकीय अभिव्यक्ती संघराज्यव्यवस्थेत आढळते. वसाहतवादी राजवटीच्या पार्श्वभूमीवर उदयाला आलेल्या या व्यवस्थेचा हेतू या प्रचंड भौगोलिक क्षेत्रातील समृद्ध विविधतेला सामावून घेणे असा होता. तसेच या विविधतेचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या घटक राज्यांचा समन्यायी विकास सुनिश्चित करणे हा देखील संघराज्याचा प्रमुख हेतु होता. मात्र, भारत एकविसाव्या शतकात प्रवेश करत असताना संविधानकर्त्यांनी काळजीपूर्वक रचलेल्या या वास्तूला अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागत असून, येणाऱ्या भविष्यात संरचनात्मक धोके निर्माण झालेले आहेत. राज्या-राज्यांमधील आर्थिक विकासाची दरी अधिक स्वायत्ततेच्या मागणीला खतपाणी घालत असून संघराज्याचा आर्थिक आणि राजकीय समतोल बिघडवत आहे. यातूनच राजकीय केंद्रीकरणाची वाढती लाट ही देखील राज्यांच्या मागणीला उत्तेजित करतांना दिसते. सद्य स्थितीत देशांतर्गत केंद्र विरुद्ध राज्य असे चित्र उभरतांना दिसून येत आहे.

आर्थिक आणि राजकीय परिदृश्याच्या पलीकडे, भारताच्या वैविध्यपूर्ण सामाजिक आणि सांस्कृतिक रचनेसमोर स्वतःची आव्हाने आहेत. भाषा, धर्म आणि वांशिकतेशी जोडलेली प्रादेशिक अस्मिता फुटीरतावादी चळवळींना चालना देणारी आणि राष्ट्रीय एकता धोक्यात आणणारी शक्तिशाली राजकीय हत्यारे बनू शकते. प्रादेशिक पक्षांचा उदय, स्थानिक समुदायांच्या आकांक्षांचे प्रतिबिंब असताना, तणाव वाढवू शकतो

आणि प्रभावी प्रशासनात अडथळा आणू शकतो. या गुंतागुंतीच्या संघराज्य व्यवस्थेची परिणामकारकता त्याच्या संस्थांच्या सामर्थ्यावर आणि आंतरसरकारी संबंधांच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते. दुर्दैवाने, भारतातील संस्था बऱ्याचदा नोकरशाहीच्या अकार्यक्षमतेशी झगडतात. याव्यतिरिक्त, अविश्वास आणि संघर्ष केंद्र राज्यांमधील संबंधांना चिन्हित करते आणि महत्त्वपूर्ण मुद्द्यांवर सहकार्यात अडथळा आणते. जागतिकीकरणामुळे आर्थिक विकासाच्या संधी उपलब्ध होत असतानाच आंतरराज्य स्पर्धाही तीव्र झाली असून, विद्यमान विषमता वाढली असून समाजकल्याणाच्या अतिरिक्त ताण पडत आहे. यासाठी धोरणांची काळजीपूर्वक तपासणी करणे आणि जागतिकीकरणाचे नकारात्मक परिणाम कमी करताना त्याचा जास्तीत जास्त फायदा घेण्यासाठी धोरणात्मक दृष्टिकोन आवश्यक आहे. त्यामुळे एकविसाव्या शतकात भारतीय संघराज्याच्या १ जाण्यासाठी या गुंतागुंतीच्या आव्हानांचे बारकाईने आकलन होणे आवश्यक आहे. संस्थांमध्ये सुधारणा करणे, आंतरसरकारी संबंध बळकट करणे आणि सर्व क्षेत्रांचा समन्यायी विकास सुनिश्चित करणे यासाठी वचनबद्धता आवश्यक आहे. या आव्हानांना सामोरे जाण्याच्या एकत्रित प्रयत्नांद्वारेच भारत आपल्या संघराज्य व्यवस्थेची जिवंतता आणि परिणामकारकता टिकवून ठेवू शकतो आणि आपल्या वैविध्यपूर्ण लोकसंख्येसाठी समृद्ध आणि सौहार्दपूर्ण भविष्य सुनिश्चित केले जाऊ शकते. भारतीय संघराज्यापुढील आव्हाणांमध्ये पुढील बाबींचा समावेश होतो.

१. आर्थिक विषमता

भारतामध्ये प्रचंड आर्थिक विषमता निर्माण होत असून, त्यामुळे संघराज्यीय रचनेला मोठा धोका निर्माण झाला आहे. एकीकडे महाराष्ट्र आणि कर्नाटकसारखी राज्ये आर्थिक क्षेत्रात भरभराटीला आलेली आहेत, तर बिहार आणि उत्तर प्रदेशसारखी राज्ये मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्य आणि अविकसिततेने त्रस्त आहेत. दिवसेंदिवस वाढत जाणारी ही दरी गरीब राज्यांमध्ये असंतोष आणि फुटीरतावादी भावनांना खतपाणी घालते. मुंबईत, पुण्यात तंत्रज्ञानाचा विकसित झालेला पट्टा आणि भरभराटीला आलेले आर्थिक क्षेत्र यातून महाराष्ट्राचा दरडोई जीडीपी २,८४,२५३ रुपये (३,५६० अमेरिकन डॉलर) इतका आहे. याउलट शेतीतील स्थैर्य आणि मर्यादित औद्योगिकीकरणाने त्रस्त असलेल्या बिहारमध्ये दरडोई उत्पन्न केवळ ५२,०१० रुपये (६४० अमेरिकन डॉलर) आहे. आर्थिक समृध्दीतील या प्रचंड फरकामुळे आरोग्यसेवा, शिक्षण आणि पायाभूत सुविधांच्या उपलब्धतेत प्रचंड तफावत निर्माण होते. अशा आर्थिक असमतोलामुळे असंतोष निर्माण होतो आणि सधन राज्यांकडून अधिक स्वायत्ततेच्या मागणीला चालना मिळते. उदाहरणार्थ, तामिळनाडूने राज्यातील आपल्या हायड्रोकार्बन साठ्यासह आपल्या संसाधनांवर अधिक नियंत्रण ठेवण्याची मागणी केली आहे. स्वावलंबनाचा हा आग्रह सध्याच्या संसाधन-वाटप व्यवस्थेतील कथित अकार्यक्षमता आणि विषमतेबद्दल च्या नैराश्यातून उद्भवला आहे. राज्यांमधील आर्थिक दरी जसजशी वाढत जाते तसतसे केंद्र-राज्य संबंध ताणले जातात. सधन राज्यांना राष्ट्रीय भांडवलात असमान योगदान देण्याच्या गरजेचा बोजा जाणवतो, तर गरीब राज्ये केंद्राकडून मदतीच्या अभावावर नाराज आहेत. या तणावांमुळे भारतीय संघराज्याची रचनाच ढासळण्याची आणि राष्ट्रीय एकता आणि स्थैर्य धोक्यात येण्याचा धोका

आहे.

या समस्येवर तोडगा काढण्यासाठी बहुआयामी दृष्टिकोनाची गरज आहे. सर्वप्रथम, पायाभूत सुविधा, शिक्षण आणि कौशल्य विकासातील लक्षित गुंतवणुकीद्वारे गरीब राज्यांचे सक्षमीकरण करणे महत्वाचे आहे. दुसरं म्हणजे, सर्व राज्यांना विकासासाठी आवश्यक संसाधने मिळतील याची खात्री करून संसाधनवाटपाची अधिक निष्पक्ष आणि पारदर्शक प्रणाली राबवली पाहिजे. शेवटी, आर्थिक दरी कमी करण्यासाठी आणि भारताच्या संघराज्याला बळकटी देण्यासाठी केंद्र आणि राज्यांमध्ये सहकार्याची आणि सामायिक जबाबदारीची भावना जोपासणे आवश्यक आहे. या वाढत्या आर्थिक विषमतेकडे दुर्लक्ष केल्यास भारताच्या भवितव्यावर गंभीर परिणाम होतील. सर्वसमावेशक विकासाला प्राधान्य देऊन आणि सहकार्याला चालना देऊन, भारत आपल्या वैविध्यपूर्ण राज्यांच्या क्षमतेचा वापर करू शकतो आणि एक मजबूत, अधिक एकसंध राष्ट्र तयार करू शकतो.

२. राजकीय केंद्रीकरण

भारतीय जनता पक्षासारख्या बलाढ्य राष्ट्रीय पक्षांच्या उदयामुळे भारतात राजकीय केंद्रीकरणाची चिंताजनक प्रवृत्ती निर्माण झाली आहे. एकपक्षीय आणि आघाडी या दोन्ही सरकारांमध्ये दिसणारी ही केंद्रीकृत पकड केंद्र सरकारच्या राज्यसत्तेच्या कार्यक्षेत्रातील वाढत्या हस्तक्षेपातून दिसून येते. राज्याच्या स्वायत्ततेवरील या प्रादेशिक विकासाच्या उपक्रमांमध्ये अडथळा तर येतोच, शिवाय भारताच्या संघराज्यरचनेचा पायाच धोक्यात येतो.

या केंद्रीकरणाचे एक ज्वलंत उदाहरण म्हणजे नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (एनईपी) २०२०. केंद्र सरकारने लागू केलेल्या या धोरणात विविध राज्यांच्या वैविध्यपूर्ण सांस्कृतिक आणि भाषिक गरजांकडे दुर्लक्ष करून देशभरातील शिक्षण व्यवस्थेचे प्रमाणीकरण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. उदाहरणार्थ, तामिळनाडूने या सक्तीला कडाडून विरोध केला आहे आणि आपल्या शैक्षणिक अधिक नियंत्रण ठेवण्याची मागणी केली आहे. चिंतेचा आणखी एक विषय म्हणजे केंद्र सरकारचे नैसर्गिक साधनसंपत्तीवरील वाढते नियंत्रण. उदाहरणार्थ, खाण व खनिज (विकास व नियमन) कायदा, २०१५ मध्ये नुकत्याच करण्यात आलेल्या सुधारणांमुळे राज्य सरकारांना डावलून खाणपट्टे देण्याबाबत केंद्र सरकारला मोठा अधिकार मिळाला आहे. या एकतर्फी निर्णयाला ओडिशा आणि पश्चिम बंगालसारख्या संसाधनसंपन्न राज्यांनी तीव्र विरोध केला आहे, ज्यांना शोषणाची भीती असून आपल्या नैसर्गिक संपत्तीवर नियंत्रण नियंत्रण गमाविण्याची भीती आहे. शिवाय, केंद्र सरकारच्या केंद्र पुरस्कृत योजनांचा वापर अनेकदा कठोर अटी आणि सूक्ष्म व्यवस्थापनासह येतो, ज्यामुळे राज्य-विशिष्ट हस्तक्षेप आणि अनुकूलनांना फारसा वाव उरत नाही. हा टॉप-डाऊन दृष्टिकोन नाविन्यपूर्णतेला अडथळा आणतो आणि राज्य सरकारांना त्यांच्या अद्वितीय आव्हाने आणि प्राधान्यक्रमांची पूर्तता करण्यासाठी धोरणे आखण्यास अडथळा आणतो. या राजकीय केंद्रीकरणाचे परिणाम दूरगामी आहेत. यामुळे राज्यांच्या स्वायत्ततेवर गदा येते, प्रादेशिक विकासाच्या उपक्रमांना परावृत्त केले जाते आणि विविध समुदायांमध्ये नाराजी आणि अलिप्तता वाढते. या प्रवृत्तीला आळा घातला नाही

तर भारताची संघराज्यात्मक रचना कमकुवत होऊ शकते आणि शेवटी अस्थिरता आणि विसंवाद निर्माण होऊ शकतो.

हे आव्हान पेलण्यासाठी केंद्र आणि राज्यांमधील सत्तेच्या समीकरणाचा पुनर्समतोल साधणे आवश्यक आहे. यासाठी सहकारी संघराज्यासाठी नव्याने बांधिलकी आवश्यक आहे, जिथे राज्यांना अधिक स्वायत्तता दिली जाते आणि त्यांच्या विशिष्ट गरजेनुसार धोरणे तयार करण्याचे अधिकार दिले जातात. भारतासारख्या वैविध्यपूर्ण राष्ट्राच्या गुंतागुंतीवर मात करण्यासाठी आंतरराज्य परिषदेसारख्या संस्थांचे बळकटीकरण करणे आणि संवाद आणि सहमती निर्माण करण्याची संस्कृती जोपासणे महत्त्वाचे आहे. केवळ सहकार्यात्मक दृष्टिकोनातूनच भारत सर्वसमावेशक विकास आणि राष्ट्रीय एकतेला चालना देणारी जीवंत आणि लवचिक संघराज्य व्यवस्था सुनिश्चित करू शकतो.

३. संसाधनांचे वाटप व वित्तीय असमतोल

केंद्र आणि राज्य सरकारांमधील संसाधनांचे आणि कर महसुलाचे असमतोल वाटप हा देखील एक वादग्रस्त मुद्दा आहे, ज्यामुळे राज्यांच्या वित्तीय स्थैर्य आणि विकासावर परिणाम झालेला दिसून येतो. आरोग्यसेवा, शिक्षण आणि पायाभूत सुविधांसारख्या अत्यावश्यक सार्वजनिक सेवा प्रभावीपणे पुरविण्याच्या त्यांच्या क्षमतेत अडथळा आणणाऱ्या संसाधनांचा अपुरा वाटा मिळण्याबद्दल राज्ये सातत्याने चिंता व्यक्त करतात. या वाढत्या असंतोषाला केंद्राकडून शोषित वाटणाऱ्या साधनसंपन्न राज्यांनी आपल्या नैसर्गिक संपत्तीवर अधिकाधिक नियंत्रण ठेवण्याची मागणी केली आहे. दरडोई केंद्रीय हस्तांतरणातील विषमता हे त्याचे ज्वलंत उदाहरण आहे. २०२२-२३ मध्ये महाराष्ट्रासारख्या समृद्ध राज्यांना दरडोई ५,२३३ रुपये मिळाले, तर बिहारसारख्या गरिबीशी झगडणा?या राज्यांना केवळ ९१२ रुपये मिळाले. संसाधनांमधील हा प्रचंड फरक सेवा पुरवठ्यात कमालीची विषमता निर्माण करतो. उदाहरणार्थ, मर्यादित संसाधने असलेल्या बिहारला पुरेशी आरोग्य सेवा पुरवण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो, परिणामी महाराष्ट्राच्या तुलनेत अशा राज्यात बालमृत्यूचे प्रमाण जास्त आणि आयुर्मान कमी होते. नैसर्गिक साधनसंपत्तीसंपन्न राज्यांचा विचार करताना संसाधनवाटपाचा हा प्रश्न अधिकच गुंतागुंतीचा ठरतो. मौल्यवान खनिजे आणि संसाधनांनी संपन्न असलेल्या गोवा आणि ओडिशासारख्या राज्यांना त्यांच्या योगदानातून मिळणाऱ्या फायद्यांचा योग्य वाटा मिळत नाही, असे दिसते. अनेकदा प्रतिबंधात्मक अटींसह केंद्र पुरस्कृत योजनांच्या माध्यमातून या संसाधनांवर केंद्र सरकारचे नियंत्रण असल्याने संसाधनसंपन्न राज्यातच राज्य-विशिष्ट हस्तक्षेप आणि लाभांचे समन्यायी वाटप करण्यास फारसा वाव उरत नाही. अशा वित्तीय असमतोलाचे परिणाम दूरगामी असतात. यामुळे राज्यांच्या अत्यावश्यक सेवा पुरविण्याच्या क्षमतेवर मर्यादा येतात, प्रादेशिक विषमता कायम राहते आणि समुदायांमध्ये असंतोष आणि अलिप्तता वाढते. यामुळे शेवटी राष्ट्रीय विकासात अडथळा निर्माण होतो आणि संघराज्याचा पायाच कमकुवत होतो. ही चिंता दूर करण्यासाठी संसाधनवाटपाचे पारदर्शक आणि वस्तुनिष्ठ सूत्र महत्त्वाचे आहे. आदर्शपणे, या सूत्रात लोकसंख्या, दारिद्र्य पातळी आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासाच्या गरजा यासारख्या घटकांचा विचार केला पाहिजे. याव्यतिरिक्त, महसूल-

वाटप करारांद्वारे राज्यांना त्यांच्या स्वत: च्या नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन करण्यास सक्षम करणे आणि संसाधनांच्या वापरावर अधिक स्वायत्तता दिल्यास मालकीची भावना वाढू शकते आणि संसाधनसमृद्ध प्रदेशांमध्ये शाश्वत विकासास प्रोत्साहित केले जाऊ शकते. शिवाय, केंद्र आणि राज्यांमध्ये मुक्त संवाद आणि सहकार्याद्वारे सहकारी संघराज्याला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. यासाठी परस्पर आदर आणि समजूतदारपणाची भावना आवश्यक आहे, जिथे राज्यांकडे राष्ट्रीय विकासात भागीदार म्हणून पाहिले जाते, अधीनस्थ म्हणून नाही. वित्तीय असमतोल दूर करून आणि सहकार्यात्मक दृष्टिकोनास प्रोत्साहन देऊन, भारत आपल्या सर्व नागरिकांसाठी अधिक न्याय्य आणि समृद्ध भविष्य साध्य करू शकतो.

४. पर्यावरणीय आव्हाने

प्रदूषण, पाणीटंचाई आणि हवामान बदल यासारख्या पर्यावरणीय समस्यांमुळे भारताच्या भवितव्याला गंभीर धोका निर्माण झाला असून, केंद्र आणि राज्य सरकारने समन्वयाने पावले उचलावीत, अशी मागणी केली जात आहे. तथापि, सहकार्याचा अभाव आणि परस्परविरोधी हितसंबंध बर्याचदा प्रभावी पर्यावरण व्यवस्थापनात अडथळा आणतात, ज्यामुळे देशाची शाश्वतता धोक्यात येते आणि त्यातून संघराज्य व्यवस्थेची कमकुवतता उघड होते. याचे ज्वलंत उदाहरण म्हणजे वायू प्रदूषण, भारतातील सार्वजनिक आरोग्याची मोठी समस्या आहे. केंद्र सरकारने राष्ट्रीय स्वच्छ हवा कार्यक्रमासारखे उपक्रम सुरू केले असले तरी राज्यांशी समन्वय नसल्यामुळे अंमलबजावणी अनेकदा रखडते. हे दिल्लीत स्पष्ट आहे, जिथे केंद्रीय हस्तक्षेपानंतरही हवेची गुणवत्ता चिंताजनकरित्या खराब आहे, ज्यामुळे राज्यांना त्यांच्या विशिष्ट प्रदूषण स्त्रोतांवर उपाय शोधण्याचे अधिकार देणाऱ्या अधिक सहकार्यात्मक दृष्टिकोनाची आवश्यकता अधोरेखित होते. पाणीटंचाईसमोर आणखी एक आव्हान उभे ठाकले असून, राज्याच्या सीमाओलांडून समन्वयाने उपाययोजना करण्याची गरज आहे. मात्र, कावेरी नदीवरून कर्नाटक आणि तामिळनाडू यांच्यात पाणीवाटपावरून निर्माण झालेले आंतरराज्यीय वाद अनेकदा प्रभावी जलव्यवस्थापनात अडथळे आणतात. हे वाद केवळ शाश्वत जलस्त्रोत विकासात अडथळा आणत नाहीत तर प्रादेशिक तणाव वाढवतात आणि संघीय सहकार्याची भावना धोक्यात आणतात. हवामान बदलामुळे परिस्थिती आणखी गुंतागुंतीची झाली आहे. केंद्र सरकारने महत्त्वाकांक्षी नवीकरणीय ऊर्जेचे उद्दिष्ट स्वीकारले असले, तरी अंमलबजावणी आणि अनुकूलन धोरणांची अंमलबजावणी आणि अनुकूलन धोरणांसाठी राज्यांशी भक्कम सहकार्याची आवश्यकता आहे. तथापि, परस्परविरोधी हितसंबंध आणि राज्य स्तरावर आर्थिक संसाधनांची कमतरता या धोरणांच्या प्रभावी अंमलबजावणीत अडथळा आणू शकते आणि देश हवामान बदलाच्या परिणामांना असुरक्षित ठरू शकतो.

पर्यावरणाच्या प्रश्नांकडे पाहण्याच्या या खंडित दृष्टिकोनाचे परिणाम भयंकर आहेत. यामुळे प्रदूषण नियंत्रणात अडथळे येतात, पाण्याची टंचाई वाढते आणि हवामान बदलाच्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी प्रयत्न अपुरी ठरतात. यामुळे कोट्यावधी लोकांचे आरोग्य धोक्यात येते, देशाचा आर्थिक विकास धोक्यात येतो आणि संघराज्य व्यवस्थेची कमकुवतता उघड होते. ही आव्हाने पेलण्यासाठी

सहकारी पर्यावरणीय संघराज्याच्या दिशेने आमूलाग्र बदल होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी केंद्र आणि राज्यांमध्ये सहकार्याची भावना निर्माण करणे, पर्यावरणविषयक धोरणे राबविण्यात राज्यांची महत्त्वाची भूमिका ओळखून त्यांना आवश्यक संसाधने आणि स्वायत्तता प्रदान करणे आवश्यक आहे. याव्यतिरिक्त, राष्ट्रीय हरित लवादासारख्या संस्थांचे बळकटीकरण आणि आंतरराज्यीय परिषदेसारख्या व्यासपीठांद्वारे आंतरराज्य सहकार्यास प्रोत्साहन दिल्यास संवाद सुलभ होऊ शकतो आणि वाद सोडवले जाऊ शकतात आणि अधिक शाश्वत भविष्याचा मार्ग मोकळा होऊ शकतो. सहकार्याला प्राधान्य देऊन आणि पर्यावरण रक्षणाची सामायिक जबाबदारी ओळखून भारत संघराज्याच्या गुंतागुंतीवर मार्ग काढू शकतो आणि आपल्या वैविध्यपूर्ण लोकसंख्येसाठी शाश्वत भविष्य सुनिश्चित करू शकतो.

५. जागतिकीकरणाचा प्रभाव

जागतिकीकरण, दुहेरी नाण्याप्रमाणे, भारताच्या संघराज्य प्रणालीला आनंददायक संधी आणि भयावह आव्हाने या दोन्हींसह जोडते. याने महाराष्ट्र आणि कर्नाटक सारख्या काही राज्यांसाठी आर्थिक संधी निर्माण केल्या आहेत. तर इतर राज्यांना, विशेषत: शेतीमध्ये अडकलेल्यांना, गती राखण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो आहे. ही विषमता राज्यांमध्ये नाराजी वाढवते आणि स्वायत्ततेची मागणी करते आणि त्यातून केंद्र-राज्य संबंध ताणतात. जागतिकीकरणाच्या केंद्रा अंतर्गत स्पर्धा तीव्र होत आहे, राज्यांना कर कपात आणि विदेशी गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी धोरण नियंत्रणमुक्त करण्यास भाग पाडते. ही "तळापाशीची शर्यत" कामगार हक्क, पर्यावरण संरक्षण आणि सामाजिक सुरक्षा जाळी नष्ट करू शकते आणि दुर्बल घटकांवर विषम प्रभाव टाकू शकते. अर्थशास्त्राच्या पलीकडे, जागतिकीकरणाचा प्रभाव संस्कृतीत शिरतो, प्रसारमाध्यमं आणि उपभोगवादाच्या माध्यमातून परंपरा आणि ओळखींची संभाव्य एकरूपता निर्माण होते. यामुळे भारतातील वैविध्यपूर्ण संस्कृति जतन करण्याच्या सरकारच्या भूमिकेला आव्हान देऊन राज्यांमध्ये तणाव निर्माण होऊ शकतो. देशात सर्वसमावेशक विकास आणि राज्यांमधील आर्थिक दरी कमी करणे हे महत्त्वाचे आहे. गुंतवणुकीला आकर्षित करणे आणि सामाजिक कल्याण कार्यक्रमांचे संरक्षण करणे यामध्ये समतोल राखणे महत्त्वाचे आहे. राज्यांमध्ये सहकार्य आणि ज्ञानाची देवाणघेवाण वाढवण्यामुळे सर्वांसाठी फायदेशीर सर्वोत्तम पद्धती होऊ शकतात. शेवटी, केंद्र सरकारने मार्गदर्शन केले पाहिजे आणि संवादाची सोय केली पाहिजे. जागतिकीकरणाच्या संधींचा फायदा फक्त काही निवडक राज्यांनाच नाही तर सर्वांनाच होईल असे पहिले पाहिजे.

समारोप:

भारताची संघराज्य व्यवस्था आणि देशांतर्गत विविध राज्ये आज २१व्या शतकात अनेक आव्हानांना तोंड देत आहे. आर्थिक असमानता, राजकीय केंद्रीकरण आणि संसाधनांचे असंतुलन हे केंद्र आणि राज्यांमधील नाजूक संतुलन बिघडवत आहे. पर्यावरणविषयक चिंता समन्वित कृतीची मागणी करतात, तर जागतिकीकरण संधी आणि तोटे दोन्ही सादर करते. या चक्रव्यूहात दिशा दर्शन करण्यासाठी, एक बहु-आयामी दृष्टीकोन महत्त्वपूर्ण आहे. विकासात मागे पडलेल्या राज्यांमध्ये आर्थिक विकासाला चालना देणे,

राजकोषीय स्वायत्ततेद्वारे राज्यांचे सक्षमीकरण आणि आंतरसरकारी सहकार्य मजबूत करणे ही महत्त्वाची पायरी आहेत. पर्यावरणीय समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी सहयोगी भावना आणि शाश्वत उपाय आवश्यक आहेत. सर्वसमावेशक विकास आणि सामाजिक सुरक्षा जाळ्यांद्वारे त्याचे धोके कमी करताना जागतिकीकरणाच्या संधींचा उपयोग करणे आवश्यक आहे. शेवटी, भारताची संघराज्य प्रणाली तिच्या अंतर्निहित विविधतेचा स्वीकार करून आणि सहकारी संघराज्यवादाची भावना वाढवून भरभराट करू शकते. मुक्त संवाद, परस्पर आदर आणि राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी सामायिक वचनबद्धता हे लवचिक आणि समृद्ध भविष्याचे आधारस्तंभ आहेत. आव्हाने स्वीकारून आणि संभाव्यतेचा स्वीकार करून, भारताची संघराज्य व्यवस्था अधिक मजबूत होऊ शकते, तिच्या सर्व नागरिकांसाठी एक दोलायमान आणि समान भविष्य सुनिश्चित करते.

शेवटी, २१ व्या शतकातील भारतीय संघराज्यवादाच्या गुंतागुंतीकडे निर्देश करण्यासाठी आव्हानांचे सूक्ष्म आकलन आणि सहयोगी उपायांसाठी वचनबद्धता आवश्यक आहे. सर्वसमावेशक विकासाला प्राधान्य देऊन, संस्थांना बळकट करून आणि एकतेची भावना वाढवून, भारत एक असे भविष्य घडवू शकतो जिथे तिची वैविध्यपूर्ण राज्ये सामंजस्याने भरभराट होतील, सर्वांसाठी एक चैतन्यशील आणि समृद्ध राष्ट्राचे वचन पूर्ण करेल.

संदर्भ :

1. Singh, M. P., & Verney, D. V. (2003). Challenges to India's centralized parliamentary federalism. Publius: The Journal of Federalism, 33(4), 1-20.
2. Tillin, L. (2018). Federalism and democracy in today’s India. Economic and Political Weekly, 53(33), 49-53.
3. Sahu, M. Revisiting Indian federalism: An overview of contemporary issues and challenges.
4. Naik, S. K., & Anil Kumar, V. (2016). Federalism and the Formation of States in India.
5. Gagnon, A. G (2021). Multinational federalism: challenges, shortcomings and promises. Regional & Federal Studies, 31(1), 99-114.
6. Tharoor, S. (2007). The elephant, the tiger, and the cell phone: Reflections on India, the emerging 21st-century power. Penguin Books India.
7. Law, C., Courts, L., Adalat, L., File, S. L. P., & Law, I. Development of Cooperative Federalism In India.
8. Tremblay, R. C. (2001). Globalisation and Indian Federalism. Indian Journal of Public Administration, 47(2), 208-221.
9. Swenden, W., & Saxena, R. (2019). Environmental competencies in India’s federal system. In Environmental Policy in India (pp. 17-38). Routledge.

◆◆◆

स्त्रियांच्या मानवी हक्कांच्या घटनात्मक संरक्षणासंबंधी भारतातील प्रमुख कायदे

सुधीर रामचंद्र धोंगडे
संशोधक विद्यार्थी
पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर

डॉ. प्रदीप महादेव जगताप
संशोधन मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
एल. बी. पी. महिला महाविद्यालय, सोलापूर.

गोषवारा:

भारतीय समाज हा पुरुषप्रधान असून स्त्रियांचे स्थान नेहमीच दुय्यमच राहिले आहे. या दुय्यम स्थानामुळे स्त्रियांना अनेक अमानवीय गंभीर समस्यांना सामोरे जावे लागले आहे. समाजातील स्त्रियांबाबतच्या असणाऱ्या रूढी, प्रथा परंपरा या धर्म, पंथ, जात, लिंगभेदातून पिढ्यानपिढ्या चालत आलेल्या आहेत. १९ व्या शतकात भारताच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाबरोबरच समाज सुधारकांनी भारतीय समाजात प्रबोधनाच्या माध्यमातून स्त्रीमुक्ती, स्त्री सुधारणेवरती प्रभावी कार्य केल्याने, भारतीय स्त्रियांना आपली सर्वांगीण प्रगती साध्य करणे शक्य झाले. भारतीय स्त्रियांना मानवी हक्कांच्या उपभोगासाठी व त्या हक्कांच्या संरक्षणासाठी केलेले प्रमुख कायदे स्त्रियांना लिंगभेदापासून संरक्षित करतात.

मुख्य/सूचनक शब्द: मानवी हक्क, घटनात्मक संरक्षण, प्रमुख कायदे

प्रस्तावना:

प्रत्येक व्यक्तीला व्यक्ती म्हणून जन्मतः काही हक्क प्राप्त होतात. मानवी हक्क हे मानवाचे मूलभूत हक्क आहेत. मानवी हक्क हे जागतिक असून सर्वांना समान असतात. मानवी हक्क उपजत असतात. जेव्हा समाजामध्ये लिंग, वय, धर्म, वंश, जात असे भेदभाव प्रभावी असतात, अशा स्थितीत व्यक्तीला आपले मानवी हक्क उपभोक्ता येत नाहीत. विशेषता: पुरुषप्रधान समाजामध्ये स्त्रियांची स्थिती ही तिला व्यक्ती म्हणून जीवन जगण्याच्या निसर्गदत्त मूलभूत अधिकारास मारक ठरते. तिला व्यक्ती म्हणून जगण्याचा, आपला सर्वांगीण विकास पावण्याचा अधिकार नाकारला जातो. अशा स्थितीमध्ये स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचा होणारा भंग टाळण्यासाठी व तिला ते हक्क समृद्धपणे उपभोक्ता यावेत यासाठी तिच्या हक्काच्या संरक्षणासाठी कायद्यांचा आधार घेणे अत्यावश्यक ठरते. प्रस्तुत शोधिबंधाच्या माध्यमातून भारतीय स्त्रियांच्या मानवी हक्कांच्या संरक्षणाकरिता केलेल्या प्रमुख कायद्यांच्या तरतुदी अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

शोधनिबंधाचा उद्देश:

१. भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान आणि स्त्रियांच्या मानवी हक्कांची स्थिती समजून घेणे.

२. भारतीय समाजामधील स्त्रियांच्या मानवी हक्कांच्या संरक्षणाकरिता केलेले प्रमुख कायदे समजून घेणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययनाकरिता वर्णनात्मक संशोधन अभ्यास पद्धती अवलंबली आहे.

शोधनिबंधाच्या तथ्य संकलनासाठी संदर्भ ग्रंथ, वृत्तपत्रीय लेख यासारख्या दुय्यम स्त्रोतांचा वापर केलेला आहे.

शोधनिबंधाचे गृहीतक:

१. पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेत स्त्रियांना मानवी अधिकारांपासून वंचित ठेवले जाते.

२. स्त्रियांच्या मानवी हक्कांची पायमल्ली रोखण्यासाठी विशेष घटनात्मक संरक्षण असणारे कायदे करणे गरजेचे आहे.

३. भारतात स्त्रियांच्या मानवी हक्कांच्या घटनात्मक संरक्षणासाठी विशेष कायदे करण्यात आले आहेत.

मानवी हक्क:

प्रा. एच. जे. लास्की यांच्या मते, "हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती होय की, ज्या शिवाय व्यक्तीला सामान्यतः स्वतःचा सर्वांगीण विकास करून घेणे शक्य होत नाही."

स्त्रियांच्या मानवी हक्कांच्या घटनात्मक संरक्षणासंबंधी प्रमुख कायदे:

१. सती प्रथा बंदी कायदा १८२९

भारतीय समाजात पती निधनानंतर त्याच्या पत्नीस सती जाण्यास भाग पाडले जात असे. पती मृत्यूनंतर विधवा स्त्रीला जगण्याचा अधिकार नाकारला होता. या अमानुष प्रथेच्या विरुद्ध राजाराम मोहन रॉय यांनी आंदोलन उभारले. ही अमानवी प्रथा १८२९ मध्ये लॉर्ड विल्यम बेटिंक यांनी सतीप्रथा बंदी कायदा संमत करून बंद केली. या कायद्यानुसार पती निधनानंतर त्याच्या विधवा पत्नीला सती जाणे, त्याकरिता प्रवृत्त करणे असे कृत्य बेकायदेशीर ठरविण्यात आले.

२. हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा १८८६

हिंदू स्त्रियांवरती पती निधनानंतर अनेक बंधने लादली जात. सती जाणे, वैधव्याचे जीवन जगणे, केशवपण अशा प्रथांमधून छळास सामोरे जावे लागत असे. तिला पुरुषांप्रमाणे पुनर्विवाहाचा अधिकार नव्हता. या कायद्याद्वारे विधवा स्त्रीस पुनर्विवाहाचा अधिकार प्राप्त झाला. तसेच त्यातून जन्मलेल्या संततीस कायदेशीर मान्यता देण्यात आली.

३. बालविवाह प्रतिबंधक कायदा १८७२, १९२१,१९२९, १९७८

भारतीय समाजात बालविवाहाची प्रथा होती. लहान वयात अगदी पाळण्यातही बालकांचा विवाह लावला जाई. १८७२ मध्ये याबाबत प्रतिबंधक कायदा करून मुलीस १४ व मुलास १८ वर्षे वय निश्चित करण्यात आले. स्वतंत्र भारतात १९७८ साली नवीन कायदा करण्यात आला. या कायद्यानुसार मुलीचे वय १८ तर मुलाचे वय २१ वर्षे निश्चित केले. या वयोमर्यादेचा भंग करणारा विवाह बालविवाह समजण्यात येऊन त्यासाठी पालकांना जबाबदार धरण्यात येईल अशी तरतूद करण्यात आली.

४. हिंदू उत्तराधिकारी कायदा १९५६

हिंदू स्त्रीला कायद्याने मालमत्तेत हक्क या कायद्याने दिला. स्त्रियांना आई, पत्नी व मुलगी या

नात्याने संपत्तीत समान हक्क मिळाला. मृत पतीच्या संपत्तीत विधवा पत्नीस वाटा मिळाला. तसेच मृत मुलाच्या आईस तिच्या विधवा सून व नातवंडाच्या बरोबरीने वाटा देण्यात आला. वडिलांच्या संपत्तीत त्यांच्या मुलींचाही हक्क ग्राह्य झाला.

५. अनैतिक व्यापार प्रतिबंधक कायदा १९५६

या कायद्यानुसार मुलींचा अनैतिक व्यापार तसेच, वेश्या व्यवसायास गुन्हा ठरविण्यात आले. वेश्या वृत्तीस स्त्रीला परावृत्त करणे, प्रोत्साहन देणे याकरिता आर्थिक दंड व कैद या शिक्षेची तरतूद करण्यात आली.

६. हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१

विवाहाच्या वेळी वधू पक्षाकडून वर पक्षाला रोख रक्कम, सोने इतर संपत्तीच्या स्वरूपात जी संपत्ती द्यावी लागते त्या प्रथेला हुंडा म्हणतात. यातून मुलीच्या पालकांचे होणारे शोषण व वधूचा छळ, पिळवणूक थांबवण्यासाठी १९६१ ला हा कायदा संमत केला. यानुसार हुंडा देणे व घेणे यास अपराधी मानून शिक्षेची तरतूद करण्यात आली.

७. मातृत्व विषयक कायदा १९२९

नोकरदार स्त्रियांना मातृत्व काळामध्ये विश्रांती आणि सुरक्षितता मिळावी याकरिता हा कायदा संमत करण्यात आला. माता आणि तिचे बाळ यांच्या आरोग्यावरती विपरीत परिणाम होऊ नये या अनुषंगाने या कायद्यात स्त्रीला प्रसूतीपूर्व व प्रसूतीनंतर पगारी रजा वैद्यकीय सुविधा तसेच या काळात तिला नोकरीवरून दूर करता येणार नाही अशा तरतुदी करण्यात आल्या.

८. कारखाना कायदा १९४८

कामाच्या ठिकाणी तीस किंवा त्यापेक्षा जास्त स्त्री कामगार असल्यास स्वतंत्र पाळणाघर, स्वतंत्र स्वच्छतागृह तसेच कामाची वेळ सकाळी नऊ ते संध्याकाळी सात या दरम्यान असावी, एकूण नऊ तासांपेक्षा जास्त काम देऊ नये अशा तरतुदी करण्यात आल्या.

९. जन्मपूर्व निदान तंत्रज्ञान (नियमन व गैरवापरास प्रतिबंध) कायदा १९९४

आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साह्याने गर्भलिंग चाचणी करून स्त्री गर्भ जन्मापूर्वीच मारला जातो. अशा अमानवीय कृत्यामुळे मुलींचा जन्मदर घटत आहे. या विरोधात हा कायदा संमत केला. यानुसार प्रसूतीपूर्व लिंग निदान करणे, स्त्रीवरती स्त्रीभ्रूणहत्येसाठी दबाव टाकणे, तिचा छळ करणे गुन्हा समजण्यात आले. या कृत्यास शिक्षेची तरतूद करण्यात आली.

१०. राष्ट्रीय महिला आयोग अधिनियम १९९०

भारतीय संसदेने १९९० साली हा अधिनियम संमत केला. ३१ जानेवारी १९९० ला राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना करण्यात आली. या आयोगाला न्यायालयासारखे अधिकार देण्यात आले आहेत. त्यानुसार महिलांना कायदेशीर संरक्षण देणे, महिलांना कायदेशीर मदत, महिला अत्याचाराची चौकशी करणे, त्यांचे पुनर्वसन करणे, महिला विकास कार्यक्रम या अनुषंगाने कार्य निश्चित केले आहे.

११. मुस्लिम महिला विवाह अधिकार संरक्षण विधेयक २०१७

मुस्लिम धर्मामध्ये तत्काळ तिहेरी तलाक प्रथा नवऱ्याला तीन वेळा तलाक म्हणून लग्न मोडण्याची सवलत येते. या प्रथेवरती बंदी घालण्यासाठी अनेक महिलांनी सुप्रीम कोर्टात धाव घेतली होती. तसेच न्यायालयाने ही प्रथा घटनाबाह्य ठरवली होती. या कायद्यानुसार तत्काळ तिहेरी तलाक देणे गुन्हा ठरवला आहे. तसेच असा तलाक देणाऱ्या पुरुषाला तीन वर्षापर्यंत कैदेची तरतूद करण्यात आली आहे.

स्त्रियांच्या हक्कांच्या संरक्षणासाठीचे अन्य काही प्रमुख कायदे

१२. मुस्लिम स्त्री घटस्फोट हक्क संरक्षण कायदा १९८६

१३. कुटुंब न्यायालय कायदा १९८७

१४. देवदासी समर्पण प्रतिबंधक कायदा १९९४

१५. समान वेतन कायदा १९७६,१९८७

१६. मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम १९९३

१७. पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांना १/३ आरक्षण

१८. महाराष्ट्र देवदासी प्रतिबंधक व निर्मूलन कायदा २००५

१९. बलात्कार विरोधी कायदा २०१२

सारांश:

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या मानवी हक्क सनदेमध्ये समान अधिकार बहाल केले आहेत. उच्च दर्जाचे स्वतंत्र जीवन जगण्यासाठी व सामाजिक उन्नती साधण्यासाठी स्त्री-पुरुषांना समान हक्क आहेत. मानवी हक्कांमध्ये महिला हक्कांविषयक एकूण तीस कलमे आहेत. त्यात महिलांच्या सोळा क्षेत्रांचा विचार केलेला आहे. मानवनिर्मित भेदभावामुळे मानवी हक्क सर्वजण उपभोगू शकत नाहीत. यात राज्याची किंवा समाजाची ५०% लोकसंख्या असलेला घटक म्हणजे स्त्रिया होय. पुरुषप्रधान समाजामध्ये स्त्रियांचे स्थान नेहमीच दुय्यम राहिले आहे. अशा स्थितीत स्त्रियांच्या मानवी हक्कांची उपभोगाची स्थिती पाहता, मानवी हक्कांना कायद्याचा आधार देण्याची आवश्यकता भासते. बेंथम यांच्यामते 'कायद्याने मान्य केलेली, स्वीकृती दिलेली व्यक्तीची मागणी म्हणजे अधिकार होय' याकरता मानवी हक्कांना कायद्याचे संरक्षण आवश्यक आहे.

संदर्भ :

१. भारंबे नंदकुमार, 'मानवी हक्क व समाज,' निराली प्रकाशन, पुणे.

२. चव्हाण मिलिंद, 'लिंगभाव आणि कौटुंबिक हिंसा,' महिला व बाल विकास आयुक्तालय पुणे.

३. जोशी पी. जी., 'प्राचीन भारताचा इतिहास," के. सागर पब्लिकेशन्स, पुणे.

४. घोडेस्वार प्रवीण, 'स्त्रियांचे अधिकार व मानवी हक्क,' दै. दिव्य मराठी.

५. संपादकीय, 'महिलांचे हक्क जाणून घेऊ या', दै. लोकमत, १० डिसेंबर २०१९.

◆◆◆

क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले

राठोड लहू बाबुराव
संशोधक विद्यार्थी
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

संशोधक मार्गदर्शक : डॉ.जाधवर बी.डी.
पदवी व पदव्युत्तर इतिहास विभाग
बलभीम महाविद्यालय बीड.

प्रस्तावना-

सावित्रीबाई फुले जन्माला आल्या त्या वेळचा समाज खूप अज्ञान अंधश्रद्धा ,अनिष्ट रूढी ,परंपरा यामुळेच अंधकारमय झालेला होता. क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या जन्मामुळे संपूर्ण भारतातील स्त्रियांचे जीवन प्रकाशमान झाले . सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ रोजी सातारा जिल्ह्यात खंडाळा तालुक्यातील नायगाव येथे झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव खंडोजी नेवसे पाटील आणि आईचे नाव लक्ष्मीबाई होते .ज्योतिराव आणि सावित्राबाई यांचे लग्न इ.स.१८४० ला नायगावी पार पडले .ज्योतिराव फुले स्त्रियांना त्यांच्या मनासारखं जगता यावं, स्वतःच्या पायावर म्हणजेच स्वावलंबी जीवन जगता यावे म्हणून त्यांना स्त्रियांना शिक्षण देण्याशिवाय दुसरा मार्गच नाही असे वाटले .म्हणून प्रथम त्यांनी स्वतःच्या घरापासून म्हणजेच सावित्रीबाईंना शिक्षण देण्याचे ठरवले. कोणत्याही महान कार्याची सुरुवात करायची असेल तर प्रथम स्वतः पासून सुरू करणे गरजेचे आहे .नुसती पोपटपंची कामाची नसते. क्रियेविण वाचाळता व्यर्थ आहे असे न करता ज्योतिरावाने प्रत्यक्षात आपल्या घरापासून सुरुवात केली. 'जे बोलणार तेच करणार' या प्रमाणे ज्योतिरावांनी कार्य केले विवाहानंतर ज्योतिरावांनी सावित्रीबाईंना घरातच शिक्षण दिले. त्यानंतर छबीलदास च्या वाड्यात सुरू झालेल्या मुला मुलींच्या सामान्य शाळेत त्यांनी शिक्षण सावित्रीबाईंनी घेतले .ही शाळा १८४० मध्ये ब्रिटिश अधिका?याची पत्नी मिशनने सुरू केली होती.

उद्दिष्टे-

१) सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्यावर प्रकाश टाकणे.

२) आपल्या कर्तव्याशी कसे एकनिष्ठ असावे हे जाणून घेणे.

३) समाज सुधारणा कशी करावी हे जाणून घेणे.

पद्धती-

प्रस्तुत शोधनिबंध तयार करण्यासाठी विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग केलेला आहे तसेच तथ्य संकलन द्वितीय साधनसामग्रीचा उपयोग केलेला आहे.

सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक कार्य

सावित्रीबाई फुले यांचे पती ज्योतिराव फुले यांना मुलींची शाळा काढण्यासाठी तात्या भिडे यांनी

पुण्यात मोफत जमीन दिली व १०१ रुपये देणगी म्हणून दिले .महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी १जानेवारी १९४८ रोजी भिडे वाड्यात पहिली मुलींची शाळा सुरू केलीआणि सावित्रीबाई फुले यांना तेथे शिक्षिका म्हणून नेमले. सावित्रीबाई फुले जेव्हा शिकवायला जात असतात त्यावेळी रस्त्याने जात असताना लोक त्यांच्या अंगावर गाईचे शेण, दगड, घाण पाणी टाकत होते .

त्या वेळच्या लोकांची मानसिकता ही स्त्रियांनी शिक्षण घेणे म्हणजे महापाप आहे .त्यामुळे सावित्रीबाईंना त्रास दिला तर शिकवणी बंद होईल असं त्यांना वाटायचे. परंतु सावित्रीबाई फुले या आपल्या कामाप्रती इतक्या एकनिष्ठ झाल्या होत्या की त्यांनी त्रासाला न जुमानता आपले कार्य सतत करत राहिल्या. समाजातील लोकांचे म्हणणे होते कि,स्त्रीने चूल आणि मूल एवढेच कार्य करावे. परंतु सावित्रीबाईंना याच्याही पुढे जाऊन स्त्रियांना शिक्षण देऊन स्वतंत्र करायचे होते. सावित्रीबाई फुले यांच्या शाळेत १)अन्नपूर्णा जोशी (वय पाच वर्षे),सुमती मोकाशी (वय चार वर्षे) दुर्गा देशमुख (वय सहा वर्षे), माधवी थत्ते (वय सहा वर्षे),सोनू पवार (वय चार वर्षे)आणि जनाबाई कर्डिले (वय पाच वर्षे)या सहा ब्राह्मण ,धनगर आणि मराठा मुलींनी शाळेत प्रवेश घेतला. १८४८ हे वर्ष संपेपर्यंत ४०-४५ मुलींनी शाळेत प्रवेश घेतला. सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य म्हणजे स्त्रियांच्या जीवनात महत्त्वाचे बदल घडवून आणण्याचे कार्य म्हणावे लागेल. त्यांनी ज्योतिराव यांच्या सत्य ,समता आणि मानवतावाद या तत्त्वाचा आयुष्यभर पालन केले .सावित्रीबाई फुले भारतातील पहिली शिक्षिका पहिली मुख्याध्यापिका व पहिली समाजसेविका होय. सावित्रीबाईचा स्वभाव दयाळू तसेच स्वाभिमानी होता .त्यांच्यामुळेच आज भारतातील माता-भगिनी अनेक क्षेत्रात सेवा करताना पहावयास मिळतात .अगदी अंतराळ क्षेत्रापासून पासून ते सागरच्या क्षेत्रापर्यंत. विमानाच्या पायलट, रेल्वेचे पायलट, शिक्षिका, पोलीस, सैनिक , पंतप्रधान ,राष्ट्रपती ,लोकसभा सभापती, आमदार, खासदार, ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद प्रतिनिधी तसेच अधिकारी इत्यादी सर्वच क्षेत्रात महिला भगिनींचा सहभाग वाढलेला दिसून येतोय .सावित्रीबाईंनी लाभलेल्या रोपट्याचे वटवृक्षात रूपांतर झालेले दिसत आहेत. भारत देशाच्या विकासात माता भगिनींचे पण मोठे योगदान आहे .हे सर्व सावित्रीबाईंनी केलेल्या शिक्षणामुळे शक्य झाले.

सामाजिक कार्य-

१) विधवासाठी केस कापणाऱ्या नाव्ह्याचा संप घडवून आणला.

२) बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची संपूर्ण जबाबदारी सावित्रीबाईंनी स्वीकारली .

३) सती प्रथा रोखण्यासाठी प्रयत्न केले.

४) विधवा पुनर्विवाहाला प्रोत्साहन देण्यासाठी बरेच प्रयत्न केले.

काव्यरचना-

सावित्रीबाई फुले यांनी वयाच्या ३३ व्या वर्षी १८५४ मध्ये 'काव्यफुले' नावाचा कवितासंग्रह आणि १८९१ मध्ये लिहून १८९२ मध्ये प्रकाशित झालेला 'बावन्नकशी सुबोध रत्नाकर' ही ५२ कडव्याची काव्यरचना लिहिली आहे.

निष्कर्ष-

१) माता भगिनी वरील अन्याय दूर करणे.

२) स्त्रियांचे जीवन सुकर बनविणे.

३) कोणतेही कार्य एकनिष्ठेने करणे.

४) कामात समता , मानवता व सत्य या मुलाची रुजवणूक करणे.

सावित्रीबाईंनी त्यांचा दत्तक मुलगा यशवंत यांच्यासोबत १८९७ मध्ये प्लेग च्या तिसऱ्या साथीच्या रोगात प्रभावी झालेल्या लोकांवर उपचार करण्यासाठी पुण्यात दवाखाना उघडला होता आणि पांडुरंग बाबाजी गायकवाड यांच्या मुलाला वाचवताना त्यांनाही साथीची लागण झाली आणि त्या वीरतापूर्वक १० मार्च १८९७ रोजी पुणे येथे मृत्युमुखी पावल्या.

सावित्रीबाईंना क्रांतीज्योती या उपाधीने देखील संबोधले जाते. खरोखरच भारतात स्त्री शिक्षणाच्या क्षेत्रात क्रांतीची ज्योत पेटवली. त्यामुळेच आज माता भगिनींचे जीवन सुरळीत झाल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्र शासनाने देखील ३ जानेवारी हा दिवस' बालिका दिन' म्हणून घोषित करून एक प्रकारचा त्यांचा सन्मानच केलेला आहे.

संदर्भ-

१) सावित्रीबाई फुले ,समग्र वाङःमय डॉ.मा.गो.माळी.

२) सावित्रीबाई फुले(काल आणि कर्तृत्व)महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.

३) सावित्रीबाई फुले जीवन चरित्र, मराठी बी.ए .उगले

४) सामाजिक क्रांती की वाहक सावित्रीबाई फुले ,सुशीला कुमारी प्रभात पेपरबैक्स.

५) इंटरनेट.

◆◆◆